

IN MEMORIAM VERSEGHY FERENC

6.

EMLÉKKÖNYV

a Szolnokon

**2002. szeptember 27-én rendezett Verseggy
tudományos ülészak anyagából**

Szolnok, 2003.

Szerkesztette és a bevezetőt írta: Szurmay Ernő

Előszó: Bertalanné Kovács Piroska

Borító: Gácsi Mihály linómetszete

Kiadja a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Verseggy Ferenc Könyvtár

Felelős kiadó: Bertalanné Kovács Piroska

Készült a Verseggy Könyvtár könyvkötészetében 200 példányban,
B/6-os méretben.

Szolnok, 2003. november

ISBN 963-7613-46-3

Előszó

A 6. Verseghy emlékülés frissen megjelent kis kötetét veheti kezébe az érdeklődő olvasó.

A Verseghy kultusz ápolása vállalt feladata a megyei könyvtárnak immár 30 esztendeje. Nem lebecsülendőek a Verseghy életmű fennmaradása érdekében tett előző kezdeményezések sem, de tematikai és időbeli kiterjedtségük nem hasonlítható a Szurmay Ernő nevével fémjelzett időszakhoz.

Szurmay Ernő áldozatos tudományos szervező munkájának köszönhető, hogy a 30 éve létrejött szellemi közösség munkáiból unikális kiadói tevékenységet végezhet a könyvtár a Verseghy életmű részeinek ütemezett megjelentetésével.

A latin nyelvű műveiből készült fordítások megjelentetése tette elérhetővé Verseghy munkásságát a szélesebb tudományos közösség számára, megjelenítve ezzel a tudomány embereinek érdeklődését az azokban elemzett témák iránt.

A Verseghy életmű nyelvtudományi jelentősége a latinról lefordított művek kapcsán kapott új értékelést, és talált méltóbb helyet a tudománytörténetben.

A kéziratok munkák megjelentetése, A korán jött ember című kis könyv és a Verseghy bibliográfia megjelentetése új lendületet adhat a kutatásnak, feltárva a további kutatások szükségességét és lehetőségét is. A kiadói tevékenységet az évente rendezett konferenciák tovább gazdagították. Az irodalom- és történelemszaki konferenciákról konferenciára újabb adalékokkal gazdagították tudásukat Verseghyről illetve a korról, ezzel a Verseghyről szóló irodalom körét is.

Verseghy immár nem ismeretlen a tudomány számára, és reménykedhetünk, hogy a megteremtett alapokra épülve megszületik egy új Verseghy monográfia, amely a művelt laikusok számára is hozzáférhetővé teszi a Verseghy életművet.

Remélem, ez a kis kötet is fontos adalék ehhez.

Az elmúlt 30 év áldozatos munkáját Szurmay Ernőnek megköszönni szinte lehetetlen.

Az ő ügy iránti alázata, mellyel Verseghy életművét szolgálta, példa lehet minden értelmiségi számára. Iskolapéldája annak, hogy hozzáértéssel, szorgalommal a kövekből lassan várat lehet építeni.

A felhalmozott hatalmas szellemi kincs híven szolgálja Verseghy Ferenc emlékének fennmaradását. Szolgálja azokat a kutatókat, akik a jövőben Verseghyvel és korával akarnak foglalkozni. Számunkra nélkülözhetetlenek a Szurmay Ernő gyámolításában feltárt ismeretek.

Így lesz mindkettőjük életműve ércnél maradóbb, hogy mi utódok büszkék lehessünk rájuk!

Köszönet mindazoknak, akik az évek folyamán tudásukkal hozzájárultak a közös cél megvalósulásához!

Szolnok, 2003. november 28.

Bertalanné Kovács Piroska

Bevezető

Harminc történelmi, ideológiai, társadalmi és gazdasági változásokkal terhes esztendő telt el azóta, hogy Verseggy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából boldogult Tarnay Andor professzor megnyitotta az első szolnoki Verseggy Ferenc tudományos ülést. Azóta – ragaszkodva a többé-kevésbé kerek évfordulókhoz – immár hatodik alkalommal gyűltek össze a szolnoki értelmiség irodalmunk és anyanyelvi műveltségünk iránt érdeklődő tagjai, a város múltját, annak értékeit becsülő polgárai és középiskolás diákjai, hogy a Verseggy életmű kutatásában élenjáró tudósok előadásait meghallgassák. Különösen örvendetesnek ítéli a szervezésben és rendezésben legnagyobb részt vállaló Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, a Verseggy Kör és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Jász-Nagykun-Szolnok megyei tagozata, hogy immár harmadízben sikerült a város középiskolás tanulóinak egy részét nemcsak passzív hallgatójává, hanem tevékeny részesévé tenni az öt évenként ismétlődő tudományos ülésszakoknak. 2002-ben olyan pályatételeket hirdettünk meg, amelyek nem annyira nagyobb igényű kutató munkára, hanem önálló gondolkodásra, koruknak megfelelő véleményalkotásra készítettek a tanulókat.

A Külső-Szolnok, Az igaz bölcs és egy, a Rikótiból vett idézet értelmezésén kívül a pályázók hangot adhattak a szülő- ill. lakóhelyüket jelentő Szolnok városához való viszonyuknak. Kifejthették véleményüket arról, milyen üzenete lehet Verseggynek a mai ifjúsághoz és mondandójukba beleszőhették egyéni életszemléletüket is. Rámutathattak továbbá azokra a nyelvi-stilisztikai változásokra, amelyek az említett művek megírása óta nyelvünkben végbementek.

A kidolgozandó tárgykörök a beérkezett közel negyven pályamű tanúsága szerint valóban felkeltették a fiatalok érdeklődését. Ezt tanúsítja, hogy a dolgozatok java elérte, több esetben felül is múlta a 15-17 éves korosztálytól elvárható színvonalat.

Szolnok megyei jogú város vezetői eddig is támogatták – erkölcsileg és anyagilag egyaránt – ismétlődő tudományos üléseinket. Nem volt ez másként most sem. A város polgármestere vállalta az ülésszak megnyitását. Ugyanakkor jelentős mértékben járult hozzá a felmerülő költségekhez és a tanulók jutalmazásához. Így az Anyanyelvápolók Szövetsége gazdag könyvajándékával, a Verseggy Kör adományával kiegészülve minden pályázót és felkészítő tanáraik mindegyikét értékes jutalomban sikerült részesíteni. A Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár nagyvonalú támogatása pedig biztosította mind a személyi kiadásoknak, mind e könyv megjelenésének anyagi fedezetét.

Ami pedig az ülésszak érdemi részét illeti, az eddigi gyakorlatnak megfelelően az előadások témáit most is törekedtünk a lehetőség határain belül a Verseggy-életmű bizonyos szakaszához kötni mind kortörténeti, mind tematikai szempontból. Így Verseggy munkássága – elsősorban előadóink jóvoltából – mindig új szemszögből, más és más megvilágításban kerül a közönség, majd az előadások megszerkesztett anyagát tartalmazó kötet megjelenése után a szélesebb olvasóközönség elé.

Az idei konferencián Verseggy börtönéveit követő munkássága állt a középpontban, különös tekintettel történeti jellegű prózai írásaira, elméleti, retorikai, nyelvoktatói, stilisztikai, társadalom- és természettudományi nézeteinek alakulására. Előadóink – a témák természetétől függően – fokozottabb figyelmet fordítottak a Verseggy-életmű honi gyökereinek feltárására és a korabeli-Európa szaktudományos irodalmával való összefüggéseire.

A 2002. szeptember 27-i tudományos ülés előadói között a régi Verseggy- és Szolnok-hű tudósokon kívül a városháza dísztermét betöltő népes közönség

örömmel fogadta a konferenciáinkon először szereplő S. Varga Pál és a szolnoki kötődésű Kecskeméti Gábor irodalomtörténészek előadásait. Az *In memoriam* Verseghy Ferenc 6. kötetének megjelenésével hovatovább közel egy emberöltő tudósi és szervező munkája ölt testet. E folyamatos munka eredményeként Szolnok városa nem csupán úgyszólván egyetlen, az irodalomban, a nyelvtudományban a költészettanban és zenében, az egyházi szónoklatban és a filozófiában ellentmondásosságában is tiszteletre méltó életutat végigjáró fiát tiszteli meg a róla emlékező konferenciákon, hanem hozzá is ad valamit – nézetem szerint nem is keveset – a magyar tudományos élet gazdagodásához.

Ezért is illeti megkülönböztetett tisztelet és megbecsülés azokat a Verseghy-kutatókat, akik kutató munkájuk újabb és újabb eredményeinek közreadásával éveken, évtizedeken át önzetlenül és hűségesen segítették a szolnoki Verseghy-műhely munkáját: a Szolnok szülötte Verseghy Ferenc kultuszának ápolását.

Fried István: Verseghy Ferenc „romános rajzolatai” és történelmi témájú magyarításai

A magyar széppróza történetíróit¹ még mindig és kezdettől fogva akadályozta a mélyebb ható elemzésben, hogy részint csak 1836-tól lengette meg a kalapját egy kritikus egy magyar szerző szépprózai teljesítménye előtt, jóllehet nem az Abafi volt a magyar prózatörténet első „sikerdarabja”, részint az „eredetiség” romantikus-romantizáló fölfogása, amely a XVIII. században (s a XIX. század elején) gyors egymásutánban megjelenő magyar nyelvű regények hosszú és néhány kiemelkedő darabjában nem érdemtelen sorát vagy „előtörténet”-ként² tartotta számon, vagy meglegedett a forráskutatásból származó eredményekkel. Aminek aztán az lett a következménye, hogy többé-kevésbé pontosan tudjuk, melyik korai magyar prózai alkotásnak mi volt (többnyire) német nyelvű forrása, kevésbé tudjuk azonban, hogy az egyes regények miként járultak hozzá a magyar regény nyelv megszerkesztődéséhez. Jóllehet Szajbély Mihály irodalomszociológiai föltárásai és elemzései³ például a regényelőszavakból kiolvasható poétikát és közönségnevelő tendenciát szembesítették részint a regénytörténetek műfaj elméleti tanulságaival, részint az önmeghatározási kísérletek történeté összeállító sorával, csupán egy-két kiemelkedő szerző kiemelkedő alkotása mondhatta a magáénak azt szerencsét, hogy behelyeződött a mentalitástörténet folyamatába, illetőleg a magyar prózai stílus hatástörténetébe. Verseghy Ferenc „regényei” megkülönböztetően rosszul jártak, még filológiailag is. Mert ugyan szorgosan kikutatódott legalább három regényének mintája, a negyedik, a dolgozatban bővebben bemutatandó Báró Külneki Gilméta kisasszonyról szólva a filológiai kutatás megállt a félúton,⁴ néhány epizód forrására fény derült, ám az igen alapos György Lajosnak is csupán (egyébként teljesen jogos) feltételezésre futotta a regényegész tekintetében.⁵ Verseghynek jószerivel egyetlen és már saját korában kevésbé korszerű teljes pályaképe, a Császár Eleméré,⁶ jellegzetes példája a magyar irodalomtörténeti pozitívizmusnak, amelynek gondolatlanságáról és hibásan értett nagyvonalúságáról árulkodik. Jóllehet Császár monográfiájában igyekszik kiaknázni a levéltári forrásokat (ami Verseghy életrajzát illeti), éppen a regényeket tárgyaló fejezetben meggondolatlan feltételezésekbe bocsátkozik, néhány esztendő múlva maga korrigálja (kis részben) előfeltevéseinek jórészt téves voltát.⁷ Ugyanis Verseghy regényei nem kompilációk, hanem magyarítások, úgynevezett történeti tárgyú prózája még hív fordításnak is nevezhető volna; a romános rajzolatok divatszervezők nyomán haladnak, a név és a környezet, valamint néhány fordulat az, ami közvetlenül a magyar olvasót megcélzó igyekezet eredménye. A Báró Külneki Gilméta⁸ eredetijét egyelőre nem lelte föl a kutatás, bár György Lajos célzott néhány, a vizsgálatba vonható műre (az Országos Széchényi Könyvtárban

¹ Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest 1939; Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. (Fejezetek a magyar regény történetéből) Budapest 1959.

² György Lajos: A magyar regény előzményei. Budapest 1941.

³ Szajbély Mihály: Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában. Irodalomtörténeti Közlemények 1982. 1-14.

⁴ Dobóczki Pál: Verseghy «Külneki Gilméta»-jának forrása. Egyetemes Philológiai Közöny 1912. 65-67.

⁵ György: i.m. 373-374. Szerinte Chr. Gottl. Steinberg: Henriette Wallmann. Ein Beytrag zur vornehmen bürgerlichen Erziehungsgeschichte című műve jöhet például szóba.

⁶ Császár Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest 1903. 293-296.

⁷ Uő: Verseghy Ferenc regényfordításai, Egyetemes Philológiai Közöny 1912. 497-503.

⁸ Báró Külneki Gilméta kisasszony és Aranypataki György. Egy érzékeny történet a legújabb időkből. írta V. F. Pesten 1808.

nincsenek meg a György által hivatkozott regények, és Verseggy könyvtárjegyzékében sem találhatók meg). Ugyanakkor a kompilációt hangoztató kutatóknak talán el kellene azon gondolkodni, hogy egy a nevelés nemzetisége és nemzetiség-ellenessége kérdése körül forgó történet (amennyiben a magyarítás helyett valóban kompilációra került volna sor) miért a francia és nem a német nevelés ellen szól; a franciáskodás lett volna a XIX. század első évtizede magyar irodalmának fő problémája? Az ellenszenves, a nemzetietlenséget nevelésük központjába helyező szereplők miért kelnek ki egyenként a magyar és a német érzés, nevelés, nyelv és kultúra ellen?

Császár Elemér monográfiájának néhány tételét lényegében megismétli több évtizeddel később kiadott regénytörténetében. A Báró Külneki Gilméta megszületését Verseggy életrajzának alakulásából vezeti le. Mint ismeretes, Verseggy 1804 és 1812 között a Szapáry-családnál volt nevelő, majd ezenközben (1806-tól) József nádor nyelvmestere, ismeretesek továbbá kapcsolatai a Marczibányi–Majtényi-családdal. S most érdemes szó szerint idézni a monográfia idevágó mondatait, amelyeket majd kevéssé gondol tovább, inkább alig módosítva fogalmaz újra Császár a regénytörténetben.

„Éppen ebben a korban került Verseggy a magyar arisztokrata társaságba. Közöttük élt, megismerkedett életük módjával, gondolkodásukkal, megszokta a társalgás hangját, az udvarias, finom beszédmódot. Ezeket a megfigyeléseket fölhasználta regényében, úgy hogy a Külneki Gilméta határozottan korpék, a múlt század elejének magyar úri társaságát mutatja be több képben. Tagadhatatlan, hogy e képek sokszor torzok, s még többször idealizáltak, de azért jellemző voltukhoz nem fér szó, s egy-két vonása olyan találó, hogy művelődés-történelmi adalékul szolgál.”⁹

Az életrajzi részből azért kiviláglik, hogy Verseggyt anyagi helyzete készítette arra, hogy kiadójanak, Eggenbergernek dolgozzék, regényt magyarítson, kalendáriumot szerkesszen és így tovább.

Verseggy regénye efféle „osztályozásban” részesül:

„Szóval az események a mi világból vannak merítve, nem a korlát nélküli csapongó, messze elkalandozó, hanem a megfigyelt vonásokat fölhasználó képzeteknek munkáját látjuk magunk előtt: olyan regényt, mely már jogot tarthat arra, hogy megadjuk neki a pszichológiai jelzőt”.¹⁰

A regénytörténet több kifogást hangoztat, inkább a mű fejlődéstörténeti jelentőségét emeli ki, de: a Gróf Kaczaifalvi Lászlóval együtt „az igazi regény minden követelményét teljesíti.” És: „Ezeket a regényeket megilleti a társadalmi és lélektani jelző, ezek már modern regények”. Alább: „Verseggy mint elbeszélő nem modern, még kora színvonalán sem áll”.¹¹

Verseggy történeti tárgyú epikájáról előbb: „Verseggynek nem volt érzéke a nemzeti múlt iránt”,¹² utóbb pedig Verseggy történeti regényeit „aránylagos józanság és természetesség” jellemzi.¹³ Megjegyzem ezekről – valójában az eredeti német művekről értekezve – Pukánszky Béla azt állítja, hogy az Almarék „az álmenyasszony ismert mesemotívumát ülteti át a naiv módon elképzelt Erdélybe”; a Vak Bélán (kissé meglepő módon) Goethe Götz von Berlichingenjének hatását szemrevételezi. Szerinte: „A magyar történelmi vonatkozás csupán cégér

⁹ Császár Elemér: Verseggy Ferenc élete és művei. Budapest 1903.

¹⁰ Uo.

¹¹ Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest 1939

¹² Császár Elemér: Verseggy Ferenc élete és művei. Budapest 1903. 305-306.

¹³ Császár Elemér: A magyar regény története. Budapest 1939. 68-69.

bennük...” „a német olvasóknak új, eddig ismeretlen exotikumot sejtetett.”¹⁴ Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a közép-európai (azaz cseh- és horvátországi, valamint magyarországi) német nyelvű irodalom szerzői nem exotikumként fogták föl és prezentálták az állam történetének szépirodalomba adaptált epizódjait, hanem egyfelől hungarus-, illetőleg croatus-, bohemus-tudatuk megnyilatkozásaként, másfelől a hazai történeteket az olvasók elvárásai szerint formázták meg, és ezek az elvárások jórészt egybeesni látszottak az európai elitirodalommal szemben szerveződő, népszerűsége törekvő, populárisabb trendekkel. Például August von Lafontaine¹⁵ nemcsak a német nyelvű közönségnek volt sikerszerzője, hanem valamennyi közép-európainak, műveit egyébként a német kulturális élet jelei is elismeréssel emlegették. Forradalom-ellenessége, a felvilágosodás ember-képének népszerűsítve is markáns megfogalmazása eltette sokáig műveit. S mint egy róla értekező megállapítja: az emberi világban csupán születésük következtében ember és ember között áthághatatlan gátak merednek föl, ezek nem természetes és embertelen jelenségekként mutatkoznak meg akkor, amikor egy szerelmi kapcsolat fejlődik ki a rendi különbségek ellenében. Lafontaine művei azt tanúsítják, hogy az erény és a szerelem áttör a rendi korlátokon. Ami pedig a magyar történelemben helyezett szerelmi és lovagtörténeteket illeti, Verseggy mintáinak (névtelen) német szerzője történeti forrásokat idéz, Verseggy annyit változtat, hogy a lábjegyzeteket beemeli szövegébe (a krónikákra hivatkozik a fölkészültnek látszó ismeretlen német szerző). S még valami: ha a pest-budai német polgár/olvasó esetleg exotikumként fogta föl a magyar környezetet vagy a magyar történelmi hátteret, a magyarrá adaptált regény magyar olvasójához a magyar nevek, a magyarított környezet, a magyar történelem nem egy neves eseménye előzetes tudása szerint érkezett el, számára például Kálmán, Álmos herceg vagy Béla története (még ebben a regényes formában, vagy éppen e miatt a regényes forma miatt!) egybevágott ismereteivel, illetve úgy értelmeződhetett, mint a forrásművekké hitelesített magyar történelem.

Visszatérve Verseggy regényeinek úgynevezett fejlődéstörténeti jelentőségéhez, azt a közismert tényt nem árt hangsúlyoznunk, hogy Verseggy mind romános rajzolataival, mind történeti tárgyú epikájával egy hosszú sorba állt be, a regények egymásután történő megjelenése senkinek nem okozott meglepetést, így feltűnést sem keltett (mint a maga idejében Kazinczy Bácsmegvegyje), még mintáinak megválasztása is (nem valószínű, hogy üzletemberi voltárról, nempedig irodalmi érdeklődéséről ismert kiadója, Eggenberger úr jelölte volna meg a lefordítandó anyagot) csupán annyit árul el, hogy Verseggy jártasnak mutatkozott a kor triviális-népszerű literatúrájában. S itt, ezen a ponton lehetne vagy kellene radikálisan újragondolni a magyar regénytörténetet. Amelynek krónikásai pusztán az elitirodalomban gondolkodtak, s azt a néhány művet jelölték meg értékesnek, kanonizálhatónak/kanonizálandónak, amelyet az irodalomtörténet már korábban hitelesített. S most tekintsünk el attól, hogy Mikszáth Kálmán (sorozatának tanúsága¹⁶ szerint) más regényfelfogást képviselt, szerencsés kézzel kiemelve a Verseggy-életműből a Gróf Kaczaifalvi Lászlót, mint amely (a báró Külneki Gilmétával együtt) feltehetőleg nem korrajzként, egy társadalmi réteg világa őrzőjeként érdemli meg a tüzetesebb tanulmányozást, hanem inkább azért, mert arról az olvasmányanyagról, arról a (szép)irodalmi

¹⁴ Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest 1926. 424. Az eredeti mű címe: Béla der Blinde, König der Ungarn. Eine historisch-romantische Skizze vom Verfasser des Almarich, oder der Wald bey Hermannstadt. Pesth 1810.

¹⁵ Róla és a triviális irodalomról vö. Zdenko Škreb: August Heinrich Julius Lafontaine. In: Erzählgattungen der Trivilliteratur. Hg. von Zdenko Škreb und Uwe Bauer. Innsbruck 1984. 53-65.

¹⁶ Verseggy Ferenc: Gróf Kaczaifalvi László, avagy a természetes ember. Egy igen mulatságos tanúságokkal bővelkedő történet. Bev. Mikszáth Kálmán. Budapest [1911].

tájékozódásról árulkodik, amely a nem túlságosan nagyszámú, de a XIX. század első évtizedére már nem teljesen jelentéktelen magyar olvasóközönset jellemezte.

A népszerű, szórakoztató irodalomnak is van története, Verseghy művei pedig számos vonatkozásban közvetítik egyfelől a divatos (és nem feltétlenül korszerűtlen) regénytörténekekből kiolvasható koreszméket, másfelől – még ha nehézkesen, küszködve a társasági beszéd kialakulatlanságával – alakokat, „majdnem-típusokat”, ezek jellegzetessé formázni akart beszédmódját írja regénybe. Verseghynek sem lírája, sem prózája nem szakítható ki az érzékenység közép-európai történetéből, ezért az mindenesetre kevésbé feltűnő, hogy még a történeti tárgyú regényekben is a személyes szféra szókinccse mennyivel változatosabb, érettebb a ritkábban megszólaltatott gondolati/elmélkedő részekéinél. S még ehhez: ha nagyrészt földérett és csak ezután földérett forrást követett is szerzőnk, hozzájárult a XIX. század elejének közbeszéde, írói közvélekedése, figurákra vonatkoztatott szerzői fordulata továbbépüléséhez. Nemcsak a nemzetegyesítésre jellemző, lassan majd közhelyessé váló frázisok kapnak hangot a Báró Külneki Gilmétában (mint például ilyenek: „valamint mindenik nemzetnek van különös nyelve, törvénye és karaktere, úgy különös nevelésének is kell lenni, melly a nyelvet, törvényt és karaktert dajkálja és fenn tartsa. E különbséget a nemzetek között megfontani részént nem tanácsos, részént még lehetetlen is. Ha valamelyik nemzet annyira viheti a dolgot, hogy nyelvét a szomszéd nemzetek megszeressék, és országaikban, kivált a népek nemesebb részénél, közönségessé tegyék, bizonyosan remélheti, hogy ezek között kevés üdő múlva uralkodó nemzetté lesz”), hanem az idézettel részben vitatkozó gondolat is, amely éppen nem a hegemoniára törekvő nemzeti kizárólagosság jegyében fogalmazódik meg: „a humanitásnak, avvagy emberségnek iskoláiban magyar mestereim arra tanítottak, hogy minden emberre úgy tekintsek, mint testvéremre, akárminémű különbség legyen közöttem és közte, (...). A filozófiában azt tanultam, hogy valamint minden tudománynak és mesterségnek, úgy még a társaságos életnek is van filozófiája, (...) még a legvadabb nemzetnek törvényeit és szokásait is tiszteletben kell tartanunk, úgymint a jó rendnek zsengejét, és a hónbeli boldogságnak istápját; a mire minket még a józan okosság is lekötölezz akkor, mikor e nemzetnél vendégek vagyunk”.

Ami feltétlenül Verseghy érdeme, hogy úgy választotta ki a lefordítandó, adaptálandó regényt, hogy magyarul újra meg újra meg lehessen szólaltatni a korszak „uralkodó” eszméit, amelyek ekkoriban magyarul vagy Kazinczy Ferenc levelezésében, vagy a szépirodalomban voltak inkább megszólaltathatók, talán kevésbé az országgyűléseken, és amelyek értekezői megfelelőit legföljebb a magyar nyelv terjesztését, szélesebb körben alkalmazását igénylő pályázatokban fedezhetjük föl. Ugyanakkor a Verseghy-regények legalább két lényeges ponton árnyalják a Verseghy-életmű értelmezési lehetőségeit. Az egyik nyelvi-nyelvészeti természetű. Ugyanis a regényfordítások alkalmat kínáltak a szerzőnek arra, hogy a magyar nyelvészetre és helyesírásra vonatkozó nézeteit széles körben terjeszthesse.

A Révai Miklóssal folytatott vita a XIX. század elején nem túlságosan széles és még kevésbé rétegezett irodalmi/tudományos életben figyelmet keltett, lényegében megmaradt a maga keretei között.

S bár a magyar irodalomtörténet és nyelvészet jódarabig többnyire arról beszélt, hogy Verseghy (nézeteivel együtt) marginalizálódott, a révaiánus nyelvészlelet diadalmaskodott, ez egyfelől korántsem mondható minden részletében teljesnek (inkább az egymással szembenálló felek nyelvészleletének hatása kiegyenlítette a kettejük közötti különbséget), s ha a Kazinczy sugallta, majd követői és ellenfelei módosította kánonban Verseghynek teljesítményéhez képest valóban szerényebb hely jutott, ezt az irodalomtörténeti-nyelvészeti kutatás lassan-lassan helyesbítette,

már Toldy Ferenc kiadásával¹⁷ megkezdődött a „rehabilitálás”; Szauder József tanulmányai¹⁸ pedig (igaz, a fogság előtti Verseghyről) új utat jelöltek a kutatás számára. Másfelől az említett nyelvészeti/helyesírási vita a XIX. század elején nem dőlt még el egyik fél javára sem. Annál kevésbé, hogy Verseghy nem pusztán túlélte Révait, hanem tankönyveivel tanítási anyaggá sikerült tennie nyelvfelfogását, grammatikáját, helyesírási rendszerét. Nézeteinek népszerűsítését regényfordításai jelentős mértékben segítették, hiszen nem tanító jelleggel, nem a tanítanivaló szándékával, mégis viszonylag nagyszámú olvasó kezébe került egy következetesen érvényesített nyelvészeti szemlélet szépirodalmi megvalósulása. A regények írásképe és helyesírása Verseghy gondos korrektúrája révén, immár a nyelvészeti vitát megkerülve, sokak olvasmányává vált. Ebből a szempontból egyáltalában nem bizonyult hátránynak, hogy a történeti regények a fordító megnevezése nélkül láttak napvilágot. Ellenkezőleg, a Verseghy-felé helyesírás „spontán” követéseként is elkönnyvelhetőek voltak. Apró kiegészítésül jegyzem meg, hogy a Báró Külneki Gilmétában az önreklám érdekes esetébe botolhatunk (ma intratextuális utalásnak mondanók), mikor is Juliánát eképpen beszélgeti: „Eléneklek majd a Magyar Hárfásnak amaz áriáit, mellyeket Nénikém leginkább kedvell: a haldokló leányt, a haldokló legényt, s a többit.”¹⁹ Hasonlóképpen lehetne értelmezni azokat a kitételeket is, amelyek (kapcsolatban az előbbiekkal, de immár közvetlenül Verseghy nyelvi-nyelvfelfogásbeli nézeteire vonatkoztatva, s ez lenne a följebb jelölt fejtegetés második pontja) a regénytörténésnek a nyelvi nevelés körül zajló részleteibe a szerző evolucionista gondolatait csempészi be. Ugyanis a franciáskodás egy olyan kulturális mezőt feltételez, amely a kultúra (s azon belül a magatartás és a nyelv) „arisztokratikus”, „monologikus” felfogását van hivatva igazolni, szembeállítva a differenciált és magasan jegyzett, általánosan elfogadott művelődést a hozzá képest alacsonyabb értéket képviselő nyelvi kultúrákkal. Az emberi életkorhoz hasonlított kulturális fejlődés azonban nem egyes nemzetek kiváltsága, hanem valamennyi nemzet sajátja. Az igazmondó óbester szájába adva így fogalmazódik meg a feltehetőleg szerzői gondolat:

„Bárdolatlanok nyelvünköt csak az nevezheti, a ki azt a köz népek beszédgyébül, vagy ama könyvekbül, mellyek nyelvünknek gyermek korában íratnak, vagy a mostani Írók közül az olyanoknak munkáiból ösméri, kik a nyelvet, a helyett hogy palléroznák, és tisztogatnák, gyermekes és nevetséges újításokkal inkább beszemetezik és rongálják.” A továbbiakban aztán arról esik szó, hogy ilyen sors jutott a német nyelvnek is osztályrészül, míg a „csinosabb” írók „tisztá németisége nem győzedelmeskedett”. Nemcsak a tiszta magyarság szerzőjének ön-utalására lehet ráismerni, hanem Verseghynek ama felfogására is, amely az írói nyelvlétesítés, illetőleg a költői nyelvi tevékenység szerepét értékeli föl. Ezzel kapcsolatos, hogy egyhelyütt elítélődik a kültelki színházak műsoranyaga, innen az azt megtekintő a „bordélyházakba való kétes értelmű beszédeket hallhatott, szerelmeskedőköt láthatott és borházakból kölcsönzött énekeket tanulhatott.” Gyorsan hozzáteszem, hogy ez a mondat Külneki Gilméta bécsi tartózkodása alkalmából hangzik el. Ezzel szemben Aranypataki György a grammatika fontosságát hangsúlyozza, kissé kibeszélve a regényből állapítja meg, miszerint a „született magyar hibásan beszél és írja nyelvet mindaddig, míg azt grammatikából helyesebben meg nem tanulja”.

Míg a rontott-romlott nyelvű „nép”-színházak erkölcsileg és „kulturálisan” egyként kárt okoznak, a helyesen megalkotott nyelvtanok a nemzetiség iskolái.

¹⁷ Verseghy Ferenc költeményei. Összeszedte Toldy Ferenc. Pest 1865.

¹⁸ Szauder József: A romantika útján. Budapest 1961. 50-89.

¹⁹ Vö.: A Magyar Hárfásnak részint Aglájából vett részint újonnan szerzett Énekei Fortepianora. Két szakaszban. Pesten 1807. (A haldokló leány. A haldokló legény.)

És itt, ehhez szorosan kapcsolódva vetődik föl a kérdés: miféle regény tehát a Báró Külneki Gilméta? Kissé rövidre zárva, azt felelhetnők, hogy megvan benne a nevelési/nevelődési regény lehetősége. A két főszereplő, Külneki Gilméta és Aranypataki György hazai és külföldi kalandorozat után juthatnak el egymáshoz, mindketten a csalódások, csalatások és szétfoslott reménykedések nevelési iskoláját járják végig. Külneki Gilmétának a nemzetietlenség számára eleinte vonzó ábrándjával is le kell számolnia, Aranypatakinak pedig az önismeret révén kell rádöbbenie tévútjainak értelmére. Mindketten (más-más módon) illúziókba fogóznak, látszatoknak hisznek, míg meg nem tanulják aképpen látni-ismerni a világot, hogy a „józan ész”, az „érzékeny szív” és az „emberség” együtt vezesse cselekvéseiket. Külneki Gilmétáé a látványosabb, ha úgy tetszik, külső eseményekben, váratlan fordulatokban gazdagabb pálya, amely igen szemléletesen tanúsítja a külföldieskedés létrontó hatalmát, a franciáskodás veszedelmeit. A szerzői didakszis elsősorban a regénytörténeteknek ezen a vonalán érvényesül, a torzra, komikusra, majdnem démonikusra rajzolt francia szereplőknek ellenállni képtelen Gilméta azért bizonyul a nyilvánvaló praktikákkal szemben védtelennek, mivel anyja franciás elvek szerint nevelte/neveltette. Ennek következtében hiszi a látszatot, a szemfényvesztést valóságnak. Aranypataki György talán önkéntelen vétkéért vezet el, noha e vétkekre a regény utolsó harmadában derül fény, addig nem sejthető, hogy a szeretetre méltónak rajzolt ifjú mily baleset okozója. Az ő nevelése/nevelődése megfelel a nemzet(iség) igényeinek, ám az életismeret hiánya, de a véletlen is (érzelmi) kalandokba sodorja, előbb egy szerelmi helyzet teljes félreismerését kénytelen megtapasztalni, utóbb egy rejtelmes szituációba keveredik, amelynek során korábbi – önkéntelen – vétke jóvátételével fordít az eseményeken. Ez irányítja az „emberség” útjára, és lesz – közvetve – siettetője a mindenki számára boldog befejezésnek. Az olykor talán túl sűrűnek mondható események egymásra torlódása és ezt az egymásra torlódást akadályozni látszó, a leginkább a nevelést célzó sentenciák és azok magyarázatainak, kifejtésének beiktatása így mind egy kalandosabb érzelmi regénynek, mind egy történetekkel tanúsított nevelési/nevelődési regénynek megteremti a lehetőségét. Az erősen célzatos/didaktikus előadás, alakformálás oly közönségnek szól, amely – vélhetően ez a szerző és a fordító meggyőződése – szintén nevelésre szorul. Ami egyben azt (is) jelenti, hogy a rosszul és a jól nevelt fiatalok pályájának eltérései egyként a nevelés jelentőségét hangsúlyozzák, a „nemzeti” nevelésben hisz a szerző, s ezt a hitét osztaná meg olvasóival. Igazát éppen a kalandok sorával véli alátámaszthatónak, sententia és történet egymást igazolják, egymás igazát bizonyítják. A már említett „majdnem-típusok”²⁰ (a két főszereplőt leszámítva) statikus jellemeket állítanak az olvasók elé, a tanulás, a nevelés, az önismeret, az öngondolkodás: mind-mind annak a kulturális elképzelésnek része, amely a személyes és a kollektív boldogság záloga lehet. A Báró Külneki Gilméta általános happy ending-je egyben a nemzeti közboldogság jegyében alakul. Ebből csak a nemzeti ellenséghez ragaszkodók maradnak ki, illetőleg az a hármás: Szélfői (Kisfaludy Karoly Szélfői Karolyának előképe?). Gondorfi (a kártya kedvelője) és Torokfalvi (a bor kedvelője), akik Bessenyei Györgynél és Csokonainál, Kazinczynál és Berzsenyinnél más-más néven, előbb és utóbb föltűntek és föl fognak tűnni, szatirizáltak és erőteljesen bírálva, s akik epizodikus szereplése Verseghy-nél (még ha esetleg forrásától kapta is az ötletet) a kritikusan szemlélt hagyomány hasonlóképpen kritikusan megjelenített változatát képviseli. Bár tematikailag erősen különböző, az írói-adaptátori felfogást tekintve mégis nagyjában-egészében szerves folytatásként felfogható alakzatokat énekelhetünk Verseghy két, történeti tárgyú regényében. Itt a kutatás félreérthetetlen

²⁰ Olyan értelemben használom, mint Kerényi Ferenc: A régi magyar színpadon. 1790-1841. Budapest 1981.181

biztonsággal lelte meg a német eredetit, amelynek hűséges átültetései a magyar változatok.

A történeti tárgy megjelenése nem váratlan fordulat Verseghy életművében, hiszen ennek az érdeklődésnek volt már korábbi jelződése, igaz, nem regényi, hanem színdarab változat formájában.²¹ Hogy Gyöngyösi István elbeszélő költeményének színműbe írásáról van szó, csupán annyival igazolható, amennyit a ránk maradt források elárulnak. Ezúttal sem zárható ki teljesen egy német minta. Talán mégsem ez lehet érdekes, hanem az, hogy Verseghy a színdarab esetében is összekapcsolta a történeti tárgyat a szerelmi történettel, s a Vak-Béla-regény²² szinten ezt a fajta irodalmi elképzelést közvetíti. Minthogy – ismétlem – fordításról van szó, inkább az egyes kifejezések révén artikulálódó (lét)szemlélet magyar szókinccse tarthat számot érdeklődésre. Már csak azért is, mert (visszaulva Pukánszky Béla értékelésére) a történeti háttér lehetőséget kínál egy szerelmi história részletező kibontására, s így az érzelm regénye legalább olyan jelentőségre tesz szén, mint az Árpád-házi királyok eseménytörténete. Amire korábban céloztam, itt szöveg-egybevetésekkel szeretném igazolni: Verseghy szövege az érzékenység magyar szókinccsével él, méghozzá oly módon, hogy meglehetősen következetességgel mintegy motivikus jelentőséggel ruházza föl az érzelmek megnevezésére szolgáló és sűrűn visszatérő kifejezéseket. Ami mindenképpen feltűnő, hogy az érzékeny jelzőként mily differenciált érzelmek, viszonyulások, magatartások jelzésével szolgál. A német nyelvű szöveg látszólag differenciáltabb, hiszen az idevágó szókinccsből nem emel ki egyet, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonítson neki. Verseghy azonban az érzékeny oly gyakori ismétlésével mintegy kijelöli a szereplő magatartásának behatároltságát és következetességét, és a szónak a korban használt jelentésváltozataival az egymásra utaló magatartás-megjelenítéseket gondoltatja együvé.

Itt jegyzem meg, hogy már a Báró Külneki Gilméta előadását is ez az eljárás jellemzi, az érzékeny szív ott is érték kategóriának minősül, valamint elsősorban a rokonszenvesre rajzolt szereplők tulajdonságaként olvasható. A Vak Béla-regény alábbi példái mutatják, hogy a német eredetijéhez képest miféle jelentésetolódásokkal találkozunk, illetőleg milyen árnyalatokkal gazdagszik az érzékenység magyar áramlatának szókinccse.

gefühlvolle Tochter: érzékeny szív; stimmte sie mit einem herzlich theilnehmenden Ton wieder: monda szíves és érzékeny szózattal; ihrer zärtlicher Vater; érzékeny szívű Attya; Urosius liess seine Gäste mit offensten Freude herzlich bey sich willkommen: Uroz pedig e kedves vendégeit világosan tündöklő örömmel és érzékeny szívességgel fogadta; Dieses erweckte besonders bey dem servischen Fürsten eine Theilnahme: Ez volt kiváltképp, a mi hozzá a Serbiai Fejedelemben igen érzékeny hajlandóságot gerjesztett; Almus empfing dieses Geständnis mit zärtlicher Rührung und Theilnahme: Vallását Almus érzékeny illetődéssel és részesüléssel fogadta; es war eine schmerzliche Bangen ganz anderer Art: fájdalmas indulat és érzékeny aggodás fogta el szívét; weise Erfahrung: érzékeny(!) intés; von der Stimme der bangenden Liebe: az aggodó szerelemnek érzékeny szava; mit erhöhter Achtung für seine Tugend und tiefster Rührung über seine hoffnungslose Lage: sokkal érzékenyebb tiszteletet érzett erkölcséhez, sokkal mélyebb illetődést reménység nélkül szűkölködő állapotához; in der rührendsten Sprache: érzékeny kifejezésekben; sah er nur langsam die Folgen dieser Anforderung wieder überwinden: érzékenyen nézte viaskodni ezen áldozatjának szomorú következéseivel; Wer vermochte die Empfindungen des zart fühlenden

²¹ Császár: A 6. sz. jegyzetben i.m. 67. A Szétsi Mária bemutatója 1794. június 11-én volt. Vö. még: Gálos Rezső: Verseghy ismeretlen dráma-törredéke. Irodalomtörténeti Közlemények 1933. 286-290. (A Zotmundról)

²² Vak Béla a Magyarok Királya. A történetírásbúí vontt romános rajzolat. Pesten 1812.

Jünglings mit Worten zu mahlen: Kicsoda rajzolta le az érzékeny ifiúnak indulattait; Und diesen Raub des edeisten Organs, beging etwa die Natur an dem Unglücklichen? És e legnemesebb érzékenységtűi a természet fosztotta-e vallyon meg a boldogtalan(t)?; meine Kinder, die vergebens durch ein zärtliches Lächeln ihren Vater an ihre Wiege zu locken suchten: gyermekeim, kik érzékeny mosolyásaikkal hasztalan édesgették attyokat bölcsőihez”.

Mielőtt megjegyzéseket fűznék Verseghy (terminológia értékű?) szóhasználatához, az elmondandók kontextus-rajzához annyit: fölvehető, miszerint az anyagi helyzete miatt regényfordításra készülő költő-nyelvész szűk határidőre volt kénytelen vállalni munkát, ennél fogva nem volt elegendő ideje arra, hogy „stilisztikailag” átnézze, javítgassa átültetését. Ennek ellene mond, hogy a fordítás sietségéből adódó félreértéssel nemigen találkozhatunk a szövegben, s az időnként előforduló germanizmusok nem hathattak zavarólag a kor olvasóira, hiszen más szerzőknél jóval bántóbb „megoldások”-ba ütközhetek. Továbbá: az „érzékeny”-nek ez a feltűnő kiemelődése és hangsúlyozódása egyszerre minősíthető jelentésszűkítésnek és – bővítésnek. Mert egyrészt valóban, láttuk, látni fogjuk, majdnem differenciálatlanul sűrűn fordul elő, másrészt ennek nem az az oka, hogy a fordító szókincse szegényesnek bizonyult, hiszen más alkalommal más fordulatok, szavak, jelölések rétegzik az érzékenység lelkiállapotát, helyzetét, magatartási változatát. Azt sem feledhetjük, hogy Verseghynek a regényfordítás eszközül szolgált nyelv/nyelvészeti-felfogása népszerűsítésére (volt róla szó), s ezt anyag szövegkezeléssel aligha tehetné volna meg. Természetszerűleg regényfordítása a magyar érzékeny regény történetét nem ott folytatta, hol Kazinczy az első Bácsmegey-változattal az 1780-as végén abbahagyta. Már a Fanni hagyományai „retorikájá”-nak viszonya a Bácsmegeyhez sem teljesen probléma-mentes, noha Gessner-idézete jelzése annak, hogy továbbgondolható a Kazinczy ajánlotta érzékeny nyelviség. Csakhogy az Uránia lényegében kiiktatódott a magyar irodalomból, legalábbis „élő” irodalomként, Kazinczy nyelvi fordulata pedig, éppen a Bácsmegey-átdolgozással, érvényteleníteni látszott a fogság előtti kezdeményeket. Mármint Verseghyről tudjuk, hogy ismerte az Uránia kötetét még fogságban is vele voltak, sőt a vele barátságot ápoló és az Urániával szintén ismerős Vitkovics Mihály (persze kérdés, mit olvasott tőle Verseghy, vagy miféle irodalmi problémákról beszélgettek?) szintén azok közé tartozott, aki a magyar (és nála még a szerb) érzékenység irodalmát gyarapította, továbbgondolta. Hogy Verseghy valamennyi regényadaptációja szoros kapcsolatban van az európai érzékenységnek, a XIX. század elejére átnyúló hullámával, talán az eddigieknél több figyelmet érdemel. Méghozzá olyan korszakban jelentkezik az említett regények magyar nyelvi változatával, amely az érzékenységet a népszerű, városi-kisvárosi olvasókhoz közvetítette, s összekapcsolta (nemcsak a magyar, hanem a többi közép-európai, kelet-közép-európai irodalomban is) az anyanyelv, a nemzeti nevelés, a nemzeti szokások popularizálásának igényével – és ekkor a nem oly nagyon távoli háttérben Rousseau részben magyarul is olvasható alkotmánytervezete dereng föl, mint ideológiai (közvetetten e regénybe torkolló) „üzenet”.

A Vak Béla-regényben az alábbi német kifejezésekre alkalmazza Verseghy az érzékeny jelzőt (vagy a belőle képzett főnevet), hozzáteszem, hogy a némileg válogatottan közölt jegyzékben egyik-másik helyen Verseghy a jelzővel feldúsítja a szöveget, beépíti az ‘érzékeny’-t oda, ahová szerinte beillik: zárt, zärtlich, gefühlvoll, bangend, Zartgefühl, herzlich, theilnehmend, rührendst. Jóllehet egy érzékeny regényben mindezek rokonértelmű kifejezésekként foghatók föl, ami a szótári jelentést illeti, eléggé jelentős a szóródás az érzelmek minémiségének tekintetében, hiszen a szívesen-től az érzelmek telin át egészen a résztvevően-ig különféle pózok, testtartások, megszólalási módok jelződnek a szövegkörnyezettől

függően. Ugyanakkor a német érzékeny szókinccs egyik kulcsszava, a rührend Verseghynél illetődés is, ein rührendes Schauspiel: szívillető látomány, míg az indulat német nyelvi megfelelői: Bewegung, Leidenschaft, Verirrung, az indulatosságé Schwärmerey. Hogy a német irodalmi érzékenység szókinccse gazdagabb, mint a magyaré, aligha meglepő, hiszen a Sturm und Drang évtizedétől, benne a Werthertől kezdve több hullámban és számos műfajban differenciálódott, míg a magyar érzékeny nyelviség küzdelmes önszerveződésére beszédes példa, hogy Kazinczy Ferenc kísérlete a Werther magyarítására abbamaradt, mintha azt jelezte volna, hogy nincs meg a megfelelő szókinccse az adekvát tolmácsolásra.

Az Uránia kötetei, benne a Fanni hagyományai-val bűvópatak-szerű életet élt. Ennek fényében Verseghy nyelvi kísérletei az érzékenység magyar szókinccsének további rétegzésére, népszerűsítésére az eddigieknél méltányosabb elbírálást érdemelnének. Külön érdekesség, hogy a süsser Gefühl, az Eindrücke és a wahre Empfindung nála azonos kategóriává válik: édes érzemény, érzemény, igaz érzemény a magyar megfelelő. Ugyanakkor láthatólag némi zavarba jött a költő-fordító az alábbi mondatoknál: seine Entsagung mit dem ganzen Blumengewande der Romaneske ausschmückte: jutalomról való lemondását a románoknak virágokkal való felpiperézett köntössével felékesítette; um die beyden für einander bestimmten Herzen auf eine recht romantische Art vereinigen zu können: mellyel arra alkotott szíveiket, hogy egymást szeressék (...) annak tündérebber édességgel egybe függessze". A romanesk meg a romantisch a német és francia érzékenység irodalmában (Rousseau-nál például) a roman (regény) szóval kapcsolatban van ugyan, így regényes, azaz rejtelmes, titokzatos jelentéssel is rendelkezhet, tájra vonatkoztatva lehet akár kies-különös, amelyben regényes események, szívillető látományok megtörténhetnek, ám az érzékenység szótárában van a helyük, semmiképpen nem vetítik előre a korai romantika önmeghatározását, a kései érzékeny alkotások meg ezt az érzékeny szótári hagyományt ismétlik-örzik. A magyar irodalomban messze nem oly természetes és magától értetődő ekkor még a romantisch ilyes használata, Verseghy érzékelhetőleg nemigen tud mit kezdeni velük, az első esetben kitér a megoldás elől, illetőleg a Romaneskét – éppen nem helytelenül – műfajnak fogja föl, csakhogy a műfaj megnevezés a magyar szövegben kevésbé konkrét célzatú, mint a németben, a második esetben a körülírást választja megoldásként, megint azt mondom, éppen nem helytelenül, minthogy a tündérebber édesség elég meghatározatlan ahhoz, hogy a romantikus, regényes, rejtelmes mód beleértődhessék. A romános ekkor még nem lehet problémátlan megfelelője a német szónak, így csupán „köztes” megoldásra telik az egészen szabad és az egészen szoros fordítás között.²³

Verseghy első regény adaptációjának megjelenése nem következett addigi munkásságából, Verseghy utolsó, azaz negyedik regényfordítása nem ígerte az ilyentípusú szépirodalmi munka befejeződését. Feltehetőleg kiadói szándékok és elképzelések játsszák a főszerepet a Verseghy-pálya ilyen alakulásában. Verseghy nyelvészeti, tankönyvírói munkássága ezután bontakozik ki, a szerzői azonosságon kívül közvetlen megfelelés a kétféle tevékenység között viszonylag kevés akad. Helyesírási-nyelvtani elvei érvényesítése mellett a magyar nyelvtanokhoz készített gyakorló könyv példanyaga azonban a(z egykori) szépíróról árulkodik, és itt hadd hívjam föl a figyelmet a párbeszédben

---

²³ A regény alcímében lelhető romantisch-nak románossal történő fordítása viszont jelzi, hogy Verseghy ezzel a lehetőséggel is számolt. A 'romános' magyar történetéről vö. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. Budapest 1929. (Minerva Könyvtár 22.) A Verseghy-fordítások említése: 11.

megfogalmazott példamondatokra,²⁴ amelyek egy tervezett párbeszéd-gyakorló könyvből emeltettek ki, és élénkségükkel, „életbeliségükkel” utalnak vissza arra, hogy szerzőjük valaha színműveket írt-fordított, regényeket ültetett át.

Verseghy regényfordításainak jelentőségét hiba volna túlbecsülni. De azt talán sikerült igazolni, hogy az életmű ismeretét miképpen árnyalják, és talán az is hihetőnek vélhető, miszerint a magyar érzékeny próza történetében szintén akad számukra hely. A korszak olvasója a magyarításokat nagy valószínűséggel nem magyarításként, hanem magyar irodalomként olvasta, annál inkább, minél több, módszeres eljárásaiban hasonló műbe lapozott bele. Az ismerős fordulatokkal, az ismerőssé váló szókincscsel és nem utolsósorban a számára rokonszenves irányzattal való könyvbeli találkoztatás a Verseghy-regényfordítások nem csekély érdeme, valamint az, hogy a fogsága előtti világ eszmeiségéből átmentette felvilágosodás hitét a nevelésben, a humanitás (az emberség) nélkülözhetlenségét a magyar világban. Olvasható műveket adott Verseghy kortárs olvasói kezébe, és ezáltal a magyar prózai epika formálásához is hozzájárult. Könyvei inkább a népszerű irodalommal szemben támasztott igényt elégítették ki, s ezt éppen nem szabad aláértékelnünk egy olyan korszakban, amelyben az olvasóközönség még csak alakulóban van. De hogy alakult, szerveződött, az Verseghynek is tulajdonítható.

---

²⁴ *Exercitationes idiomaticae Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae in usum gymnasiorum Regni Hungariae.* Budae 1816.

Margócsy István: „a józan és a természeti tudományok doktora”

Verseghy Ferenc és a tanító költészet műfaja

„A józan és a természeti tudományok doktora” – beh sokszor is szoktuk idézni Verseghy Ferenc önjellemzését: íme egy költő, aki egyszerre érzi magát otthonosan és biztosan a humaniorák és a reáliák terén, aki egyszerre tudja, személyében és műveiben egyaránt, képviselni, mai kategóriákkal élven, a természet- és társadalomtudományokat, kissé rövidre zárva a kérdést: a bölcselkedést (azaz a filozófiát, teológiát és a 18. században még hozzájuk sorolt fizikát) és a poézist. Közismert persze, hogy Verseghy korában, kivált ifjúkorában, a költészetnek amaz autonómiája, mely a romantika óta és után radikálisan elhatárolta magát mindenféle tudományosságtól, bölcsességtől, még távolról sem jutott uralomra, s ebben az időben a költők, írók még nem különítették el magukban a bölcs, szakmailag is kompetens tudóst és az érzékeny lelkű, szenvedélyes poétát – e helyzet széleskörű voltával, magának ennek az irodalom-felfogásnak (azaz az osztatlan *literatúra* uralmának) terjedtségével, vagyis azzal a ténnyel, hogy a 18. század végén szinte minden írónk még a tudományos jellegű irodalmiság, a tanító célzatú költészet ígázatában él és alkot, nemigen szoktunk szembe nézni. Sőt: az esetek többségében még a szakirodalom is megelégszik az egyes versekkel szembeni fenntartásainak, esetleges esztétikai kifogásainak rögzítésével (amint pl. Verseghy hú monográfiája, Császár Elemér is teszi, *A teremtésről* c. tanító költemény kapcsán: „Mindez természetesen nem költészet, akármilyen jól peregenek is hexameterei, s az a pár költői körülírás, mely a napokat „öntüzzükkel fénylő csillagoknak”, a bolygókat „fénytelen úszó gombolyagoknak” nevezi, még nem teszi költeménnyé.”²⁵), s nemigen veszi elemzőleg, legfeljebb ha dokumentatív, figyelembe, hogy ezek a tanköltemények a korabeli irodalmi kánonoknak csúcsán helyezkedtek el, s szerzőjüknek sokoldalú elismertsége egyben a poézis felfogásának másságát is jelölhette.

Holott a 18. század végi magyar irodalmiságnak nagy része még zavartalanul használja a teljes körű, tudományos jellegű *literatúra* fogalmának és rendszerének minden mozzanatát. Hogy csak néhány példát idézzünk: Bessenyei György a magyar nyelvű írásbeliség (azaz irodalom) kibontakozásának szorgalmazása során mindig a tudomány kategóriájával él („*Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós...*” – mondja akkor is, mikor oly műveket is propagál, melyek ma egyértelműen tudományon kívüli, szépirodalmi meghatározást nyernének), Révai Miklós pedig, nagy, kiáltványyszerű versében, melyet a magyar nyelvű írók buzdítására szerzett, rendre felsorolja az összes tudományt, melyek irodalmi és verses megfogalmazást, azaz tanítóköltészeti feldolgozást igényelnének:

„Drága Hazájának méltóságára fel unszolt
Nagy szívvel nyelvén könyveit írja ki ki. (...)

Rajta tehát, merjünk valamit, látd, tágas előttünk
Hírünk útja, terül szép kifutásra mezőnk.
Vagy történeteket, vagy szép Intéseket írjunk,
Mellyeket Erkölsnek szent Tudománya adat.
Vagy főidet mérjünk, vagy szint az egekbe vezessük
Népünket, s járjunk tsillagos útjaikon.

²⁵ Császár Elemér: *Verseghy Ferencz élete és művei*. Budapest. 1903. 70. l.

A Napnak szekerét mutogassuk, s hóld tsuda fogytát:
Üstökös égésnek nagy tüze merre kereng. (...)

Most Haza népünkkel mulatozzunk Verseket öntvén:
Milylyeket a jobb íz meg szerelése követ.
Menjetek: újra, de nem még is természetem ellen,
Majd én is gyorsan töbre s továbbra megyek. (...)
Drága Tudakosság s a Vers én gondom. Ajánlom
Én az alatt szíves jó szeretetbe magam.”²⁶

Látjuk, Révai számára a tudakosság (azaz a matematika) és a költészet tökéletes harmóniában állnak egymás mellett: ugyanúgy, mint a többi kortárs számára Verseghy esetében a fizika, filozófia és poézis. Hisz ne felejtjük el: Verseghy tankölteménye a kassai Magyar Museumban, azaz az akkori irodalmi modernség legszigorúbban szerkesztett fórumában jelent meg, s elismerésül nemcsak azt a dicséretet kapta (épp Révai Miklóstól), hogy méltónak találtatott egy majdani akadémiai társaság tagságára (hisz ez meg szólhatott volna csak filozófusi tudásának is), hanem azt is, hogy a kor egyik legnagyobb tekintélyű költője, Baróti Szabó Dávid üdvözlő verset írt hozzá, melyben a poétát helikoni koszorúval óhajtotta volna kitüntetni, s poémájának mennyei nagyságot és fenséget tulajdonított.²⁷ Ugyanis a nagy klasszicista igényű esztétikákban, melyeknek Magyarországon is nagy kelete volt, a tanköltemény a teljes költészetnek szinte alapeseteként volt feltüntetve, s szinte minden költeménynek kötelessége volt a tanköltemény valamely mozzanatát imitálni. Ama klasszikus igény, mely a költeményben a szépség és szórakoztatás mellett az igazság kimondásának és a hasznosság képviselésének tulajdonította a fő szerepet, a tankölteményt minden poéma általános modelljévé tette. Amint Szerdahely György Alajos, a pesti

²⁶ Révai Miklós: *Alagya Bolla Mártonhoz.* (1777) In: *Uó: Elegyes Versei.* Pozsony, 1787. VII. *Alagya.* 19-22. l.

²⁷ Baróti Szabó Dávid: *Versegi társunkhoz.* In: *Magyar Museum* 1793. II. 264-265.

Új tsudákat adsz élőkbe,
A midón etsetre kelsz,
S a Világnak alkotását
Versegim! le-képezed.

Tsillagokkal el-borítottod
A nagy Égnek udvarit;
S Nappal. Hólddal ékesítvén.
E Világra fényt emelsz.

A midón el-hagyná Földet.
Illy magasra Dédalus,
Sem, midón Egekbe menne,
Pegazus ki nem repült.

Tsak repülly tovább-is! a míg
Talpra nem fog állani
Mind az, a mit ékes elméd
El-tökélle végzeni.

Néked addig a borostyánt
Meg-kötendik Híveid,
És, ha majd leszállsz körükbe,
Homlokodra fel-teszik.

egyetem esztétika professzora írja esztétikájában: „*omnes artes et scientiae, quae sunt, aut esse possunt, decantantur a Poetis, excoluntur, et traduntur. Iste est alter usus Poeticus ... nihil esse Poetis intactum, sed omnem artium, et scientiarum doctrinam eorum ore, styloque fuisse propositam, commendatamque...*” („a költők minden létező vagy lehetséges művészetet megénekelnek, kifejlesztnek és közvetítenek. Ez a költészet használatának második módja. ... Semmi sem érintetlen a költőktől, hanem a művészetek és tudományok egész tanítását az ő szájuk és stílusuk fogalmazta és kedveltette meg...”); vagy: „*Nulla est disciplina, nulla scientia, nulla ars, quam non habeamus opere Poeseos cumulate traditam*” („Nincsen olyan tanítás, nincsen olyan tudomány, nincsen olyan művészet, mely ne a költészet által öregbítve maradt volna ránk.”)²⁸ Vagy ahogy ehhez hasonlóképpen Verseghy maga is alapműfajként írja le a tankölteményt – még akkor is, több mint negyed századdal később, mikor ő már a költeményeknek sokkal finomabb felosztását is szükségesnek látja: a tanköltemény „az igazság rendszerét a költészet bájával adja elő” ...úgy, hogy „a költő, aki egyébként a szónoknál érzelemdúsabb, a tárgyat élénkebben festi... különböző színekbe öltözteti és terjedelmesebben írja le...”, s bár már jogosnak véli a fenntartást, mely a tanításnak száraz voltát érné, azt, „... hogy vannak az igazságoknak komoly mozzanatokra támaszkodó rendszerei, amelyek annyira érzékelhetően adhatók elő, hogy a megismerés számára első tekintetre érthetők: ezt – szerinte – senki nem kétli...”²⁹ S még tovább menvén, idézhetnénk a nagyon sokáig érvényben álló gimnáziumi tankönyvet is, mely még a 19. század elején is fontosnak tartja propagálni a tankölteményt: eszerint a tanköltemény nemcsak „*rem quamcunque hexametro versu ac oratione gravi imitatur. ...*, hanem „*Hoc genus ... atque Eruditionis non vulgaris vestigiis a pedestris orationis consuetudine distinguitur*” („a tanköltemény mindenféle dolgot hexameteres versben és komoly stílusban utánoz. ... Ez a műfaj már a nem közönséges műveltség nyomai miatt is különbözik a gyalogjáró beszéd szójárásától”) – tartalmilag pedig az a legfontosabb különbség, hogy itt „*veritas Carmine indusa; ut cum in ceteris carminibus regnet fictio, in hoc regnet veritas...*” („itt az igazság maga van a versbe zárva; s ahogy más versekben a fikció, úgy itt az igazság uralkodik”)³⁰. Ez az elismerés, mely a műfajt és a szerzőket egyaránt érte, még a korai romantikus teóriákban is éreztette hatását: a húszas évek végén megjelent nagy magyar költészettan, melyet a szombathelyi Bitnicz Lajos írt, szintén nagyon melegen méltatja a tankölteményt, még akkor is, ha persze mar sokkal erőteljesebben követeli a költői szubjektivitás erőteljes voltát: „Az oktató költés abban különböz mivoltiképen a lantostól, hogy közvetlen tárgya az értelem fogásaiban és az okosság ideájiban áll”, de ily művek csak akkor tekinthetők érvényesnek, „ha a személyes érzelmek idealisabb előadása nélkül nem szűkölködnek”, mert „az oktató költeményben tehát az okosság munkája által gerjesztett érzelemnek kell uralkodni ... az érző tehetségekre való behatások szerint ... a felfingerlett érzelem természetes ömledésével.”³¹ Bitnicz véleménye egyébként azért különösen érdekes számunkra, mivel a tankölteményhez fűzött példatárban első helyen Verseghy nevét írja le – s mivel ebben a korban Verseghynek csak *A teremtésről* írott tankölteménye volt publikus, ebben az említésben annak bizonyítékát kell látnunk, hogy Verseghy költeménye a megjelenés után negyven évvel is még érvényesnek volt tekinthető.

De folytathatjuk a sort a tényleges tanköltemények felsorolásával is: ha összeszámolnánk, meglepő lenne, a 18. századi irodalmunknak mekkora része

²⁸ Szerdahely György Alajos: *Ars poetica generalis ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata*. Budae, 1783. 19-22. l.

²⁹ Verseghy Ferenc: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése. (Analyticae Institutionum Linguae Hungariae)*. Budán, 1817. Magyarul: Szolnok, 1977. 7. füzet. 720-726.l.

³⁰ Grigely József: *Institutiones Poeticae in usum Gymnasiorum Regni Hungariae*. Budae, 1807. 78-86. l. De Carmine Didactico.

³¹ Bitnicz Lajos: *A magyar nyelvbéli előadás tudománya*. Pest, 1827. Az oktató költésről 350-356. l.

minősülne didaktikusnak. Tudjuk. Bessenyei életművének nagy része e műfajba sorolható (pl. *Az embernek próbája, A természet világa*), olyan jeles, a korban nagy tekintélyű szerzőktől származó munkák sorát idézhetnénk, mint pl. Édes Gergelytől: *Természet könyve*. Kassán. 1793., vagy Baróti Szabó Dávidtól: *A komáromi föld-indulásról*. 1777., *A Dunának nagy áradásáról*. 1775., a más szerzőtől is lefordított *Paraszi majorság* (Vanier francia jezsuita műve: *Praedium rusticum*) 1779., Pálóczi Horváth Ádámtól: *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*. 1791., vagy a nagyhatású, szintén francia szerzőtől kétszer is, egyszer katolikustól, egyszer reformátustól fordított elmélkedés: Louis Racine-tól: *A vallásról*. Ford.: Szent-Györgyi Gelérd (1795), Háló Kovács József (1798) – s ne felejtsük el, még Csokonai is fordított nagy terjedelmű értekező költeményt (Kleist: *Tavaszi c. tankölteményét*), s nem kevés műve sorolható be e műfaj kisebb változatai közé (pl. *Az estve, Az álom, Dr. Földiről egy töredék*, sőt nagyobb részében az életművet lezáró és megkoronázó *Halotti versek*). A tankölteményeknek e korban se szeri, se száma – ha pedig a latin nyelvűeket is hozzájuk vesszük, a lista szinte beláthatatlanul hosszú lesz. Hiszen a neolatin költészetnek egyik alapműfaja mindig is a tanköltemény volt (Szerdahely pl. hatalmas listát tesz közzé, felsorolván, miféle témákról és tudományágakról született már didaktikus költészet: a meteorok, az elektromosság, a holdfogyatkozás, a mágnesesség, a földmozgások, földrengések, a tűz, a barométer, a fizika princípiumai, a szférák, a csillagászat, az üstökösök, a halak, az Etna, a füvek, kertek, a Vezúv, a bálnák harca, a herbatea, a kanárimadár, a vadászat, a hajózás... stb.³²): s a térhódítás Magyarországon is tapasztalható. Csak két példát idéznék, mivel mindkettő szoros kapcsolatban áll Verseyhy fizikai-filozófiai tankölteményével. Szerdahely György Alajos, az esztétika nemzetközileg is modernnek számító professzora dicsőítő tankölteményt írt a kor nagy csillagászati felfedezésének, az Uránusz nevű bolygó leírásának örömeire, melyben mind a csillagászati, matematikai elemzések, mind a történeti események (pl.: Hell Miksa, a világhíres bécsi magyar csillagász adta a bolygó nevét), mind pedig az elnevezés kapcsán megejtett szakmailag is izgalmas mitologizáló-filologizáló fejtegetések helyet kapnak. Szerdahely rendkívül modern szakmai módon nézi a csillagászatot, ám ezenközben nagyon erős barokk hatást is érvényesíteni enged mind verseiben, mind pedig lábjegyzeteiben: a bolygót pl. közvetlenül azonosítja a mitológiai név figurájával stb.³³ A másik tanköltemény, mely figyelmünket megérdemli, a nagyon sokoldalú, ismeretterjesztő, tankönyvíró jezsuita szerző, Molnár János műve, mely roppant érdekes módon, a gimnáziumi természettudományos tananyagot írja át versbe. Molnár megírta a növény-, állat- és ásványtan tankönyvét prózában is, ám szükségét érezte annak is, hogy ugyanez az anyag költészetként is megjelenjék: s tartalmilag ugyanazt megírta költői díszítésekkel, metaforikus általánosításokkal, nagy retorikus fordulatokkal, s mitologizáló gesztusokkal.³⁴ Molnár a maga gesztusát a legnagyobb költőkhöz (Horatius, Lucretius) méri,³⁵ a száraz anyagközlést állandóan nagy, képes és

³² Id. mű: 21. l.

³³ Szerdahely György Alajos: *Historia Uraniae Musae, quam inter deos, deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita*. Viennae, 1787.

„*Quem nunc Astronomis jam norunt esse Planetam, / Musa fuit, clari nominis, Uraniae.*”

(„Csillagvizsgáló bolygónak mondja ma, csakhogy más volt ő: Múzsza, nagynevű Urania.”)

³⁴ A gimnáziumi tankönyv: Molnár János: *Elementa Historiae Naturalis in usum scholarum grammaticorum et gymnasionim per Regnum Hungariae*. Budae, 1781., a tanköltemények: Molnár János: *Zoologicon complexum Historiam Naturalem animalium*. Budae, 1780. *Phytologicon complexum Historiam Naturalem vegetabilium*. Budae, 1780. *Oryctologicon complexum Historiam Naturalem mineralium*. Budae, 1780.

³⁵ *Zoologicon... I. l.:*

„*Hinc canere incipiam: Cari, Flaccique sequutus / Sermoni propiora, et musam suaviloquentem;*

teologizáló fejtegetésekkel egészíti ki, s a természettudományos rendszertani leírást különös módon, az esztétikai princípiumot mintegy kiemelve, a legfőbb szépről írott dicsőítő sorokkal fejezi be („*O Summum Pulcrum, per quod sunt cetera pulcra! / Cuius ab obsequio quisquis se subtrahit. idem / Nexum omnem pulcri turbat, nexum ordims aufert.*”) („Óh, legfőbb Szépség, akitől jön minden egyéb szép! / Hogyha kegyelmedtől elfordul, semmi se szép már: / zűrzavaros, s elveszti egészen a rend kötelékét.”). Molnár elismertséget mutatja, hogy könyveinek végén egy sereg, a kor tekintélyes értelmiségitől származó üdvözlő epigrammát is tud közölni, köztük pl. a híres orvos Rácz Sámuelét vagy a már említett Baróti Szabó Dávidét is, aki e tanköltemények formáját közvetlenül a Múzsától tudja eredeztetni...³⁶

Többet írt a szakirodalom már Verseghy tankölteményeinek tartalmi oldaláról: a Newtoni fizika és filozófia megjelenésének korabeli jelentőségéről. Bár itt is olvashattunk oly lebecsülő véleményt, miszerint „nem szükséges külön kiemelnünk, hogy magyarázataiban nincs eredetiség”,³⁷ az elemzések többsége, helyesen, nem a gondolkodói vagy invenciózus eredetiséget, hanem egy szellemi irányzat képviselőjét látta fontosnak (a legújabbban: Vörös Imre vagy Bíró Ferenc tanulmányaiban³⁸). Verseghy, e versében ugyanis, a fizikának, filozófiának és teológiának a korban oly sajátos egységét mutatta fel, mely mára némileg szokatlannak tűnik: a fizika maga válik teológiává, s a teológia csak annyiban nyer érvényt vagy értelmet, amennyiben fizikai alátámasztást is tud maga mellé rendelni. Verseghy e műve nagyon közel áll ahhoz a nézetrendszerhez, amelyet a korban fiziko-teológiának neveztek, s mely elsősorban a protestáns teológusok és morálfilozófusok között hódított, de melynek terjedtsége, elsősorban Newton hihetetlenül nagy tekintélyének és széleskörű hatásának következtében természetesen elérte a katolikus modernség képviselőit is. Verseghy e tankölteményében a newtoni erőfilozófiát közvetlenül azonosítja Istennel („*Isten hát az erő, melly mindent rendel az égen / és Földön, s ő szinte az is, melly alkotta mindent. ... / Szám, terh és mérték, mellyhez munkáit igazlja, / szám, terh és mérték volt, mellyhez kezdetkor igazlá. / E három nyilván tündöklik az égi tekének / táboriban, és gömbölyegünk valamennyi kicsinyded / és nagy részeiben. Ez uralkodik itten az élő / alkotmányokban: ez amott a bányaregben; / ez ragyog a gyönyörűn festett növényi világban...*”), s amit a természetben fizikailag tapasztal, azt azonosítja a kinyilatkoztatással. E gesztus volt az, ami e korban a teológiát modernizálta, s egyben ami a fizikát az egyházi hivatalok előtt szalonképesé tette – ahogy egyes protestáns teológusok általánosították is: eszerint Isten kettős kinyilatkoztatással élt, mikor nemcsak a Szentírásban (azaz Jézus életében és példájában) hagyta érvényesülni igazságát, hanem ugyanezt az igazságot, más formában, más nyelven, a természetben is megjelenítette – a Biblia mellett így a természet is mint Szentírás fogna megjelenni, kettős formában, de egyszerre képviselve az isteni igazságot. A Biblia a könyvek könyve, maga a kinyilatkoztatás – e mellett azonban ott a másik könyv is, a Természet könyve, amelynek olvasásával, tanulmányozásával, ismeretével ugyanúgy az isteni igazsághoz kerülünk közelebb. Ezért viselheti Édes Gergely nagy összefoglaló tankölteménye a *Természet könyve* titulust, ezért írhatja Verseghy

---

At non veri inops versus, nugasque canoras:

Lucida de obscuris prompturus carmine rebus”

(„Innen kezdem a dalt, a prózához közelebbi

Carust és Flaccust követem, meg a szépszavu Múzsát,

és nem igazság nélküli vers, zengő fecsegés lesz:

fényre hozok a homályból sok mindent soraimmal.”

³⁶ Baróti Szabó Dávid üdvözlő epigrammája: *Zoologikon*... 89-90. l.

„*Materia est Cybele, formám Musa addit*”... („A cybeléi anyaghoz a Múzsza, az adja a formát...”)

³⁷ Császár Elemér: *id. mű* 70. l.

³⁸ Vörös Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. 1971. 37-40. l. továbbá: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. 1998. 328-329. l.

is egyik töredékében, hogy „A csupa Természet könyvéből okoskodgyunk, ne pedig az oskolakönyvekből.”³⁹ A fiziko-teológia közvetlen, mára sokszor nevetségesen közeli kapcsolatot teremtett vagy feltételezett az isteni transzcendencia és a tudományosan szemlélt természet között, ám e korban hatása és jelentősége hatalmas volt – szélsőségei nem egy esetben akár az istenség természetfeletti voltának kétségbe vonásáig is elmehettek.⁴⁰ Verseghy, mikor a fizikai erőt, a vonzást, taszítást, ami a bolygókat az űrben, a tárgyakat a földön rendben tartja, istennel azonosítja, rendkívül modern gondolatokat tárgyal (ha persze nem is ő találta ki azokat). Newton fizikájában ő elsősorban a rendet, az összetartást találta meg, amely rend a semmi felett, a semmiben magában állja meg a helyét – nem tagadván persze az űrnek mibenlétét, a világnak végtelenségét és rettenetes relativitását sem, mégis megmutatván azt a törvényszerűséget, amely szükséges és elégséges ahhoz, hogy a mozgó világ egyszerre külső és belső mozgósítását, mozgásban tartását garantálja. Különös, hogy Verseghy számára, e versben, nincs más isten, isteni tulajdonság, mint a kölcsönös erő, mely matematikai rendszerezettsége által minden égi-földi jelenségre nézvést végső okként és mozgatóként állhat elő. Ez az erő fizikai jellegű, de időn kívüli is egyben: ő maga a teremtő, ám a teremtés szinkron folyamatának is állandó része – ennek értelmében, mint a fizikában, a teremtés ma is és örökké, folyton megtörténik: nem volt. hanem most is van (nem csekély mértékben idézvé fel a spinozizmus e korban igen veszélyesnek minősített központi kategóriáját, a „natura naturans”-t, azaz az önmagától teremtő és teremtődő természetet)...

*„Nem volnék első, hahogy azt istennek alajtnám.
Ő tart fel mindent: ő hordozgatja hatalmas
karjaiban a Földet, eget, zsellérivei együtt;
benne vagon, mozog, él minden: nem nézi henyélve
emberi mesterként megtett munkáit: öröktől
fogva teremt, s fog is úntalanul alkotni örökké.”*

Verseghy, mikor a fizika alaptörvényeit az égben, a csillagok között keresi, egyértelműen Newtont és tanítványait követi – számára (számukra) a csillagászat, miközben felmutatja és képviseli fizikai-matematikai tudományos jellegét is, természetesen megőrzi eredetének archaikusan transzcendens jellegét is; ezért tekintik paradigmátikus tudománynak, ezért dicsérik olyannyira e korban mindig a csillagászatot – benne ugyanis, mintegy költői invencióként is, már szinte képileg is egyesülhetett a fizika és a teológia.

Az általában vett fiziko-teológia mint költészeti téma, természetesen a legnagyobbak közé kell, hogy tartozzék: s a tankölteménynek mint műfajnak, természetesen, követelménye is a fenséges minőségének elérése – s mivel e nehezen teljesíthető követelményt igazából csak teologizálással tudta elérni, általában úgy járt el, hogy a mű és tárgya számára a fenséget tematikusan vagy a teremtés aktusával, vagy a teremtés folyamatos fenntartásának dicséretével biztosította. Amint Verseghy maga mondja, árulkodóan, nagy esztétikájában: „Mínthogy a fenséges csodálatot a nagyszerűségével kelt, csodálat pedig csak

³⁹ Verseghy Ferenc: *Költeményes ügyekezetek*. In: Uő: *Kiadatlan írásai III*. Kiad.: Fried István. 1987.201.

⁴⁰ A hazai irodalomból lásd az alapműveket: H. Sander: *Az Istennek jósága és böltsessége a természetben*. Ford. Nagy Sándor. Pozsony-Komárom. 1794. (Eredetileg ily cím alatt jelent volna meg: „*Rend a természetben*”. Vö. Kazinczy levelét Kis Jánoshoz 1793. júl. 27. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. I. köt. 298. 1.), Derhám Viliám: *Physico-theologia, az az az Isten létének és tulajdonságának a teremtés munkáiból való megmutatása*. Ford. Segesvári István. Béts, 1793., J. G. Sulzer: *A természet munkáiból vett erköltsi elmélkedések*. Ford. Sófalvi József. Kolosvár, 1776.; Uő. *A természet szépségéről való beszélgetések*. Ford. Sófalvi József. Kolosvár, 1778., magyar szerzők közül kiemelendő pl. Szőnyi Benjámín énekeskönyve: *Szentek hegedűje*. Pozsony, 1762., melyben igen sok ily tárgyú elmélkedő vers foglaltatik. Pl.: XXXIX. *Az Istennek a természetben lévő munkáiról*.

akkor támadhat, ha valóban felismerjük a nagyságot, ebből következik, hogy a fenséges tárgy nagysága nem lehet olyan fajta, amely a mi gondolataink körét túllépi; ugyanis nem tudhatunk olyan nagyságot csodálni, ami semmi mással össze nem hasonlítható. Ami teljességgel megfoghatatlan, épp oly kevésbé indít meg, mint ami egyáltalán nem létezik. Midőn azt mondják nekünk, hogy isten a világot semmiből teremtette, vagy hogy egyedül saját akaratával kormányozza, semmi érzés nem támad bennünk, mivel meghaladja felfogó képességünket. Ám mikor Mózes mondja: 'és szólt az Úr, legyen világosság, és lett világosság', elcsodálkozunk, mert úgy tűnik, hogy erről a nagyságról van némi fogalmunk." Verseghy itt egyszerre idézi, mintegy témaként, az isteni szózatot és a megteremtett valóságot, s a két hatalmas terjedelmű halmaz közé szinte egyenlőségjelet tesz: „és végül az értelem tárgyai közül azok, melyeket méltán sorolhatunk a fenségesek közé: az anyagi világ rendszere, amelynek feltárásában a jelenkori filozófia olyan bámulatos előremutatást tett, továbbá az isteni értelem nagysága...”⁴¹ – íme, látjuk, a teológia és a fizika ismét összeér és elválaszthatatlanul átmossa egymást – ami a teológiában az istenség számára adott idea volt, az az ember, a kutató számára maga lesz a természet, azaz a teremtés.

Továbbá: a nagy témához nagy forma is kell: a nagy tanító költemény tehát a világnak nemcsak analitikáját, hanem egészét is kell, hogy magába foglalja. Verseghy számára a Newtoni fizika, filozófia s teológia rögzítése szempontjából adva volt egy hatalmas csaknem kortársi példa: egy Ragusában született horvát származású, Olaszországban élő jezsuita atya, a 18. század közepén a római Sapiencia egyetem ékesszólásánára, Benedictus Stay előbb a karteziánus, majd a newtonianus világrendet is megírta nagyterjedelmű, hexameteres, lábjegyzetekkel és tisztán tudományos elemzéseket tartalmazó nagy függelékekkel bőven ellátott tankölteményeiben (e függelék-tanulmányokat az akkori római egyetem matematika-fizika professzora, a híres J. Boskovich írta).⁴² E könyvek Magyarországon is ismertek voltak (idézi őket Molnár János, mind Szerdahely, mind Grigely!, Molnár János pedig egyenesen példának állítja: „Kik lehetnek a vezérink a természeti Böltseskedésben? Newton ... Stay...”)⁴³, s olyannyira hasonló felépítésűek, hogy erős a gyanú, hogy Verseghy legalábbis ismerhette őket. Mindegyik tanköltemény hat énekben foglalja össze tanulságait mindegyik azon tárgyaknak tulajdonít elsőbbséget, melyeknek Verseghy, s mindegyik oly retorikával él, mely rendkívül erős párhuzamokat tud felmutatni. A legfontosabb talán a poémák invokációja: a magyar költőnél ritka élességgel szólal meg az örök Ész dicsérete

*(„Ó te, kinek testembe szorúlt szikrája csudásan
élteti gépelyimet töredék szerszámaim elmés
míveinek, mellyekkel ama felséges arányra,
a nagy igazságnak szemlélésére, törekszik;
ó örök ész! Te vezesd remegő járásit eszemnek...”),*

s ugyanezt a dicséretet fogjuk Stay verseinek elején is, a bölcsességhez intézve, találni:

⁴¹ Verseghy Ferenc: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése.* (Analyticae Institutionum Linguae Hungariae). Budán, 1817. Magyarul: Szolnok, 1975. 4. füzet. 446-449. l.

⁴² Benedictus Stay (1714-1801) 1746-tól volt a római Sapiencia egyetem ékesszólás professzora. Itt idézett két (akkoriban) világhírű tankölteménye: *Philosophiae versibus traditae libri sex.* Venetiis, 1744., Uő: *Philosophiae recentioris versibus traditae libri X.* Romae, I-II. 1755. (J. Boskovich matematikai bizonyításai e második könyv függelékeiben találhatók.)

⁴³ Szerdahely: *Ars poetica...* id. kiad.. 22.1. . „Stay de philosophia Newtoniana” Grigely id. kiad. 80. l., Molnár: *Oryctologicon...* 73. l. Uő: *A természetiokról. Newton tanítóányjának nyomdoka szerént hat könyv. A Fizikának Eleji.* Pozsony-Kassa, 1777. 11. l. (innen a fenti idézet is)

*„Terrarum Coelique potens, atque uberis alma
Naturae Genitrix, Magnum, SAPIENTIA, Numen,
Quam Páter haud aevo, nec Majestate secundam
Edidit aeterna faecundae in imagine mentis
Progeniem; per te Causae, et sua semina rebus,
Seminibusque suos vigor, et vis indita vitae.
Tu, Dea, tu pulcri ratio ordinis, omnia nectis
Mensuris Elementa tuis, munerisque revincis.
Terra tibi foetus, tibi debent sidera lucem.
Tu facis, ut caleant ignes, Tu coerulea ponti
Diffundis, coelumque levi circumtegis aura,
Et facis, ut certo volvantur tempora cursu
Per motus distincta tuos, vicibusque recurrant.
Mentibus humanis tu certa, et summa voluptas...”*

(„Föld s ég úrnője, tápláló anyja a gazdag természetnek, BÖLCSESSÉG, te nagy isteni szellem, felség és kor alapján sem másodszületésű gyermeke nemződnek, kit a szépszavu ész örökéltű képében nemzett: az okok tőled, meg a dolgok magjai és a magok ereje meg az életerő is! Istennő, te a szép rend záloga, minden elmének mértékével az oldója s a kötője te vagy, te. A te adósod a föld a növényvel, a csillag a fényvel. Csak te teszed, hogy a tűz fényes legyen, és hogy a tenger kék, az eget könnyű levegőbe te burkolod, és te, csak te teszed, hogy biztos pályán jár az idő, mit mozgásod tagol, és megfordul, hogyha te fordulsz. Emberi elméknek legfőbb, biztos gyönyörűség...”)

Stay itt, természetesen Lucretius jól ismert filozófiai tankölteményének himnikus (Venushoz szóló) bevezetését követve és parafrázálva dicséri a bölcsességet: különös módon ugyanúgy azonosítván a transzcendencia nélküli bölcsességet magával az istenséggel, mint ahogy azt a felvilágosodott fiziko-teológusok tették. Sőt, Stay már ekkor kimondja nyíltan azt is, amit Verseghy csak jóval később előlegez meg, igaz, egyben mindenre ki is terjeszt: „Summae perfectaeque Naturae notitiam inesse menti, et eandem a nobis clare percipi docet; deducit inde hanc excellentem Naturam Deum esse...” („Arra tanít hogy a legfőbb és tökéletes Természet ismerete megvan az elménkben, és azt világosan fel is tudjuk fogni; innen vezeti le, hogy ez a jeles Természet maga az Isten.” – hisz Verseghy sem csak a szándék szintjén, hanem a matematizálás okán is generálisan azonosítja a teremtés bölcsességének, erejének és arányosságának mindenütt jelenvaló létét a kinyilatkoztatással:

*„Isten hát az erő, melly mindent rendel az égen
és Földön, s ő szinte az is, melly alkotta mindent. ...
Szám, terh és mérték, mellyhez munkáit igazlja,
szám, terh és mérték volt, mellyhez kezdetkor igazlá.
E három nyilván tündöklök az égi tekéknek
táboriban, és gömbölygünk valamennyi kicsinyded
és nagy részeiben. Ez uralkodik itten az élő
alkotmányokban: ez amott a bányarekben;
ez ragyog a gyönyörűn festett növényi világban”*

Sőt, igen sok részletpárhuzamot is találhatnánk: elegendő itt most csak két kisebb mozzanatra emlékeztetni. Egyrészt Stay is a legfőbb érveket a csillagászatból meríti (ugyanúgy, mint Verseghy), s az emberhez leginkább méltó magatartást a csillagos ég szemlélésében leli meg („Nihil homini jucundius esse, ait, quam in coelestium rerum contemplatione versari.” „Nincs az ember számára kedvesebb dolog, mint ha az égi jelenségek vizsgálásában forgolódik”. Vagy költőiben:

*„Sed nil suavius est, humili quam assurgere terra
Altius in Coelum, nullaque a parte tenere
Interclusam animum, qui libertate sua se
Undique victor agat, totumque feratur in Orbem,
Imaque summaque, et in medio quae posta, revolvat”*

azaz:

„Nincs annál gyönyörűbb, mint felserkenni a földről,
messze az égre, sehonnan beszorítva a lelkünk,
mely mindenfele elhat kedvére, diadallal,
és a világmindenségben jár-ke, s odafent és
lent, valamint a középre eső térben tekereghet.”),

másrészt pedig még annak a merész költői fogásnak is, mellyel Verseghy, invokáció gyanánt, szentek és transzcendens hatalmak helyett modern fizikusokhoz fohászkodik segítségért

(„Ó hát ti! kik az istenség titkába (szerencsés
kémléssel mívének örök törvényit időnként
újuló jelenésekből majd egyre ki tudván)
olly mélyen bé törtetek: ó Galilei, Kopernik,
nagy Newton! legyetek segedelmim...”),

megtaláljuk paralleljét Stay poémáiban. Ő ugyanis, mikor – nyilvánvalóan ismét Lucretius Epicurus-dicsőítő hagyományát folytatva – közbenjárókhöz folyamodik, szintén profán választást tesz: első könyvében számára Gallia legnagyobb szülötte, Descartes lesz az egyik „védőszent”, későbbi művében viszont már olyannyira Newton tiszteletét, hogy még ama híres epigrammát is bedolgozza művébe, mely Newtont majdhogynem második teremtként aposztrofálja...

Egy jelentős (tisztán költői) különbség azonban mutatkozik a későbbi költő javára: Verseghy, akármennyire tankölteményt ír is, jobban engedi érvényre jutni szentimentális szubjektivitását. Nemcsak a szöveg retorizáltságának érzékenységét értem ez alatt, hanem elsősorban azt is, hogy – a filozofikus szöveg képes-entuziaszta megfogalmazásai néha többet és szentimentálisabbat sejtetnek, mint amit a szavak jelentésével, a fogalmak segítségével a filozófus kimondani akart volna... Verseghy nagyszerű leírásai ugyanis, melyek a világmindenség hatalmas és végtelen voltát dicsérik, ha nem is elemzik, de érzékeltetik azt: ez a hatalmas világ rettenetesen félelmetes is egyben. Az e korban dívó magyar filozofáló költészetben, mint ismeretes, többször találkozunk azzal a félelemmel, mely a newtoni világrend esetleges megbomlásától, a rend káoszba fordulásától, a végtelenségnek relativizmusba (ami pl. Verseghynél is megjelenik. „Egy csillag sem lehet utolsó...”) vagy anarchiába fordulásától, azaz minden Erőre bázisozó biztonság eltűnésétől tart (ily bizonytalanságot észlelhetünk pl. Pálóczi Horváth Ádám vagy

Csokonai nem egy versében!⁴⁴) – ugyanennek a bizonytalanságnak (mely bizonyára a híres pascali szorongással, az univerzum ürességének félelmével függ össze) nyomai láthatók Verseghy különleges szóhasználatában: nála a biztosnak állított newtoni világ képe hihetetlenül rettenetes. Csak néhány fordulatot idéznék e nagyon pozitívnak látszó gondolatmenetből:

*„ Te vezesd remegő járásit eszemnek,
majd, ha imádandó remekedben félve keresvén
tégedet, a szörnyű mélységnek ereszkedik; a hol
nagy tag gömbölygek szállangnak tagos üregben...”*

Látjuk: a szemlélő remeg, félve keres, szörnyű mélység veszi körül, hiszen a csillagoknak „iszonyú távol függése” olyan benyomást kelt, hogy az észszerűnek mondott világmindenség „rettenetes gomolyag”-ként jelenik meg, mely „általölélhetlen messzekre kiszéljed”, s emiatt „a gyakorolt ész is támétalan éjbe lesüllyed”. A vidám, felülemelkedetten magabiztos csillagász fogalma, mikor Verseghy kezében képet, ábrázolást nyer, rémült és szorongó figurává változik, aki isten nagyságát dicsérvén is „szörnyű test”-ként fogalmazza meg azt, amit „nemes alkotmány”-ként szeretne látni..., aminek következtében az örök ész dicséretével kezdődő nagy költemény a későbbiekben „vékony eszünk” hiábavalóságát is be kell, hogy lássa. Alighanem e kettősség okozza, hogy Verseghy rendkívül radikális filozófiai nézetei mellett is mindig megőrizte a leghagyományosabb katolikus vallási gesztusok és fordulatok viszonylag igen nagy halmazát is. S alighanem ez a lappangó kettősség fog a későbbiekben (már majd fogsága után), természetfilozófiájában oly konzervatív visszarendeződéshez is vezetni, mely *A teremtésről* c. versben írottaknak éppen nem folytatásaként, hanem visszavonásaként kell, hogy értelmeződjék.⁴⁵ Mindezt csak egy idézettel illusztrálnám: az a Verseghy, aki ifjúkorában a newtoni erők teljes automatizmusát vallotta, s ezt az erő-mozgást hitte és nevezte istennek, a későbbi tankölteményekben (melyeknek antropológiája egyébként roppant érdekes és modern lett!) a fizikán túl lévő, azt kívülről irányító, erősen archaikus istenkép hirdetőjévé vált. Míg *A teremtésről* szölván Verseghy még magabiztosan állította:

*„Jobb hát azt az erőt, melly, a mint alkota mindent,
úgy fenntart, mozgat, képez, változtat időnként,
és éltet mindent, egyenest istennek alítani”,*

addig a későbbi poémában ez az azonosítás a biblikus teremtő isten képzetéhez fog hasonulni:

*„E ragyogó tűztűl vesz nyilván földi lakásunk
fényt és dajkáló meleget, melly benne hunyorgó
mesteri gépelyeit gyönyörű termésre segíti.
Ámde, miként a többi világ, úgy szinte napunk is
partya körül forgó tetemes szolgálival együtt
egygy eleven menyébli erő segedelmei nélkül
semmibe vissza rohan, s amaz alkotmányi seregeknek,
mellyet most dajkál, nem küldhet semmi tenyészést.”⁴⁶*

⁴⁴ vö. ennek kapcsán: Bíró Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*. ItK 1973. 680-686. l.

⁴⁵ A szakirodalomban vita folyt Verseghy későbbi, töredékesen maradt tankölteményeinek összetartozásáról. Gálos Rezsővel szemben azonban bizonyára Szauder Józsefnek van igaza, aki a későbbi művek világképében egy radikális revíziót vél felfedezni (elsősorban Herder hatására). Vö.: Szauder József: *Verseghy és Herder*. In: *Uő: A romantika útján. Tanulmányok*. 1961. 142-162. l.

⁴⁶ Verseghy Ferenc: *Érzékeny gondolatok az Emberi Nemzetről*. Kiad.: Gálos Rezső. ItK 1941. 70-, 170- l.. Az idézet: 78. l.

Különös helyzet: Verseghy fiatalkori filozófiai tankölteményének épp az ad költői erőt, az tölti el modern entuziazmussal, szubjektivitással, ami filozófiailag (talán) bizonytalan benne; s megfordítva: mikor később a konzervatívabb természetfilozófia uralomra jutott, költői izgalma a szövegeknek erősen alábbhagyott. A fiatal Verseghy lelkesedése és lappangó megzavaradottsága, a világegyetem nagyságára és ijesztőségére való rácsodálkozása, úgy látszik, a poézisra termékenyebb és gyümölcsözőbb hatással volt, mint későbbi, érett, nyugodtabb kiegyensúlyozottsága. Úgy látszik, itt is beigazolódott a platóni bölcsesség: a filozófia (s ennek nyomán a költészet) a csodálkozással kezdődik.⁴⁷

---

⁴⁷ PS. A latin szövegbetéteket Kőríz Imre fordította, segítségéért, kiváltképp a kiváló hexameterekért, itt mondok köszönetet.

Kecskeméti Gábor: Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben

A *szónok* szó feltehető megalkotójának, Verseghy Ferencnek retorikai tanulmányairól igen kevés tudható. Érett kori retorikai nézetei *Analyticájából*, homiletikai nézeteinek egyes szegmensei az Egyházi Értekezések és Tudósítások című veszprémi folyóiratban megjelent tanulmányaiból rekonstruálhatók. Végezetül igen kiterjedt munkásságának csupán csekély hányada, fennmaradt prédikációi esnek a tulajdonképpeni szónoklat műfaji határain belülre. Ugyan sürgető feladat retorikai nézeteit az egyéb műfajokban készült írásaival is összevetni, jelen alkalommal elmélet és gyakorlat szembesítésére csak ezeknek a tényleges szónoklatoknak az esetében kerülhet sor.

A jezsuita gimnázium poétikai és retorikai osztályát Verseghy Egerben végezte 1769-1771 között.⁴⁸ Tanulmányairól nem tudunk közelebbit, de a jezsuita oktatási gyakorlat történetének ismeretében bizonyosra vehetjük, hogy a poétikai osztályban Emmanuel Alvarez grammatikájának harmadik kötetét, a *Candidatus rhetoricae* című tankönyvet⁴⁹ használta, retorikai hallgatóként pedig Cypriano Soarez jól ismert retorikai tankönyvéből tanult. Halála után felvett könyvjegyzékében igen kevés retorikaelméleti munkát írtak össze. Az Alvarez-grammatika második és harmadik kötete ugyan megtalálható a listán,⁵⁰ a Soareznek azonban nincs nyoma. Szerepel viszont a listán a retorikai gyakorlatok segédkönyveként használt iskolai mitológiai kompendium: Pierre Gautruche (1602-1681) francia jezsuita *História poeticája* 1757. évi kassai kiadásban; az 1810-ben Verseghy által összeírt, töredékesen fennmaradt könyvtárkatalógusban pedig egy másik hasonló munka is felbukkan: a *Parnassus illustratus* 1728. évi nagyszombati kiadása.⁵¹ A voltaképpeni tankönyvek sora ezekkel le is zárul, néhány további, gyakorlatias célzatú munka csak később kerülhetett Verseghy kezébe: így Noszkó Alajos stilisztikai szótára (1790) és Mészáros Ignác levélmintakönyve (1793; ehhez hasonlót Verseghy maga is szerkesztett).⁵² Fontos még Lodovico Antonio Muratori népszerű ékesszólásról szóló munkája, úgy látszik, német fordításban.⁵³ Grigely Józsefet Verseghy személyesen is ismerhette, egy időben avatták őket bölcsészdoktorokká. A budai főgimnáziumi tanár *Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum regni Hungariae et adnexarum provinciarum* című tankönyve megvolt Verseghy könyvtárában,⁵⁴ s rendszeresen támaszkodott is erre a munkára *Analyticájában*⁵⁵ Homiletika egyetlen van csak a listán: Horváth János később még

⁴⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, Bp., MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1903 (a továbbiakban: CSÁSZÁR 1903), 6-7.

⁴⁹ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996-1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 452-454.

⁵⁰ DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 113) (a továbbiakban: DEME 1985), 28-29. tétel.

⁵¹ DEME 1985, i. m., 95, 548. tétel. Mindkét munka 1709-ben Nagyszombatban jelent meg először hazai kiadásban, ezekről lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (a továbbiakban: BÁN 1971a), 60-61.

⁵² DEME 1985, i. m., 226, 220. tétel.

⁵³ DEME 1985, i. m., 526. tétel.

⁵⁴ DEME 1985, i. m., 143. tétel. Kiadásai: Buda, 1808, 1814, 1823; 1847-ben már a tizenkettedik kiadás jelent meg.

⁵⁵ Például a *genus iudiciale* szabályainak részletes előadása végett ehhez tanácsolja az olvasót: VERSEGHY Ferenc, *Analytica institutionum linguae Hungaricae — A magyar nyelv törvényeinek elemzése*, ford. BARTHA Lászlóné, BORÓK Imre, GYŐRI Gyula, IMRE István, LUKÁCSI Hubáné, SZÁZ Kázmér, szerk. SZURMAY Ernő, I-XII, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1972-1979 (a továbbiakban: VERSEGHY 1816-1817/1972-1979), X, 559

érintendő könyve 1816-ból.⁵⁶ Nyilván tanulmányozta prédikátor elődeinek és kortársainak szónoki gyakorlatát is: pesti hitszónokként szobájában tartotta Pázmány prédikációit,⁵⁷ s könyvtárjegyzékein is található néhány prédikációs-kötet.⁵⁸ Nyilvánvaló, hogy e szűkös anyag nem merítheti ki az élete során Verseggy által megismert és birtokolt retorikaelméleti munkák körét, s hogy ezeknek elsődleges kontextusán kívül saját retorikai elgondolásai az elméleti hagyomány szélesebb körével és vonulataival is szembeesítendőek.

Tanulmányait olyan időben végezte Verseggy, amikor a poétika és a retorika – ahogyan maga fogalmaz – korántsem volt még az esztétikára építve.⁵⁹ Az 1816-1817-ben megjelent *Analytica* harmadik része viszont esztétikai, retorikai és poétikai megfontolások alig elválasztható elegye,⁶⁰ amelynek ugyan önálló fejezetei szólnak az ékesszólásról is meg a szoros, tulajdonképpeni értelemben vett szónoklatról is, de retorikai eredetű elméletek elemei csaknem minden lapon felbukkannak. A harmadik rész második szekciója lényegében csak a kötetlen (prózai) és a kötött (költői) műfajok műfajelméletét tartalmazza, a minden műfaj számára egyaránt felhasználható stilisztikai tudnivalókat már az első szekció – azon szabályok kivonata, „amelyekre a szónoki és költői művészet támaszkodik” („quibus ars oratoria et poetica innititur”) – megelőlegezi. E szekció második fejezete, a trópusok és alakzatok összefoglalása, és harmadik fejezete, a festői beszédmod tárgyalása lényegében kimeríti az elokúció szokásos tudnivalóit, a negyedik fejezet az érzésekről, szenvedélyekről szólva a pátosszal kapcsolatos, már az arisztotelészi *Retorika* második könyvében összefoglalt megfontolásokból építkezik,⁶¹ amelyek az ötödik fejezetben a szerző éthoszát illető tudnivalókkal bővülnek, a hatodik fejezet pedig az általános diszpozíciós előírásokat öleli fel (az esetlegesnek tűnő sorrend árulkodó jele a „szemléleti zavarosság”-nak⁶²). A szekció még hátralévő három fejezete a különböző esztétikai hatásokat tárgyalja, úgy azonban, hogy a hatások e három nagy csoportja maradéktalanul megfeleltethető a retorika hármas szónoki célkitűzésről szóló tanának, igaz, az emberi lélek három kanti képességének⁶³ is: a megértést illető esztétikai hatások a *docere* követelményének teljesüléséből adódnak és a megismerő lelki képességre hatnak, a szépségből fakadó hatások a *delectare* követelményét teljesítik és a tetszésre vannak hatással, a lelket megindító hatások pedig a *movere* és a megkívánás megvalósulását jelentik, így, noha a kutatás már sokat tisztázott e részeknek a korai szépségfilozófiai gondolkodás szerzőinél megragadható forrásai közül,⁶⁴ első látásra is teljesen nyilvánvaló ennek az esztétikai célú gondolatsornak erős retorikai beágyazottsága, a tradicionális retorikai keretek közül való kiindulás szemléleti hatása. Ez a retorikai kötöttség mindvégig erős is marad, hiszen a munka csak a nyelvi természetű alkotásokkal foglalkozik, így az általános művészetfilozófia megfontolásainak alig marad terepe ebben a latin összegzésben.

⁵⁶ DEME 1985, i. m., 132. tétel.

⁵⁷ CSÁSZÁR 1903, i. m., 18-20.

⁵⁸ DEME 1985, i. m., 281, 368, 499, 585, 594, 608. tétel.

⁵⁹ VERSEGGY Ferenc *Kiadatlan írásai*, szerk. SZURMAY Ernő, I–II, kiad. DEME Zoltán, Szolnok, Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, 1982-1983; III., kiad. FRIED István, ford. GYÓRI Gyula, IMRE István, Szolnok, Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, 1987 (a továbbiakban: VERSEGGY 1786-1822/1982-1987), III, 34.

⁶⁰ „A műben tökéletesen összekeveredik az esztétika, stilisztika, retorika és poétika...” MARGÓCSY István, *Verseggy Ferenc esztétikája*, ItK, 1981, 545-560 (a továbbiakban: MARGÓCSY 1981), 556.

⁶¹ Az arisztotelészi példa okozza, hogy „a műalkotások érzelmi hatásainak, az érzelmek ábrázolási lehetőségeinek felsorolásánál Verseggy egyszerűen csak az érzelmekről beszél – műalkotásokról, művészeiről szót sem ejtve” (MARGÓCSY 1981, i. m., 558). Ennyiben a munka műfaji ötvözetében a pszichológiai értekezés elemei is megjelennek.

⁶² MARGÓCSY 1981, i. m., 556.

⁶³ VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981 (a továbbiakban: VÍGH 1981), 88.

⁶⁴ NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Bp., Kossuth, 1983, 103-154.

Az elmondottak után nem meglepő, hogy a második szekció első négy fejezete, az ékesszólás körébe tartozó műfajok ismertetése csak tartalmi, invenciószemléletes természetű megfontolásokkal él. (A munka fennmaradó részével, a poétikai résszel, a költői és a drámai műfajok elméletével ez alkalommal nem foglalkozom.)

Az ékesszólás közzétételi módjai: történetiség és rigorozitás

Mielőtt az egyes műfajok ismertetésére sor kerülne, egy keresztező szempontrendszer bevezetésével Verseghy az ékesszólás közzétételének négyféle módját tárgyalja.⁶⁵ E módozatok kissé bővebb ismertetésre is érdemesek.

1. A törvényszéki szónoklat, az ékesszólás egyik hagyományos működési területe ma nincs használatban – állapítja meg Verseghy.⁶⁶ Már a 16-17. századból, mégpedig Európa számos országából lehet olyan kortársi nyilatkozatok találni, amelyek hasonló felismerésről szólnak: arról, hogy a tényleges törvényszéki szónoklatnak az újabb időkben nem maradt tere, annak teljes retorikai rendszere a gyakorlatban nem valósulhat meg, s ezért oktatása is szükségtelenné vált. A *genus iudicialéval* kapcsolatban már Melanchthon *Elementa rhetoricese* megállapította, hogy annak csak „valamely képmása” maradt meg a törvényszékeken, az ügyeket „a maguk mestersége” szerint eljáró jogászok bonyolítják.⁶⁷ Justus Lipsius 1573. évi jénai, *De ratione dicendi* tartott előadásában csak két beszédnemmel, a *genus demonstrativummal* és *deliberativummal* foglalkozott, mert a *iudiciale* „nostra aetate repudiatum a iudiciis”.⁶⁸ Nagyon jellemző, hogy a 17. század leggyakorlatiasabb retorikai kézikönyve, a Magyarországon is Georgius Beckher neve alatt megjelent, valójában a braunsbergi jezsuita kollégium rektora, Michael Radau által írt *Orator extemporaneus* sem tárgyalja a *genus iudicialét*. Az invenció és a diszpozíció általános tudnivalóinak előadása után anyagát, így gazdag példatárát is a mindennapi életben sűrűn előforduló szónoki alkalmak nagyrészt a *genus demonstrativum*, kisebb részben a *genus deliberativum* körébe tartozó műfajai szerint rendezi el. Ezek háromszáz lapos tárgyalása után a háromlapos appendix kijelenti, hogy a *genus iudicialéről* „nihil dicere attinet”, és az általános szónoki praeceptumok mellett az elméleti szerzők közül főként Arisztotelészt, a gyakorlat elsajátítására pedig Cicero szónoklatainak tanulmányozását ajánlja.⁶⁹ A Soarez neve alatt kinyomtatott, valójában azonban nem az ő szövegét közlő, hanem a Seicento barokk retorikai elmélet alapján a katolikus iskolák szokásos tananyagát öt traktátusban feldolgozó, 1709-ben Nagyszombatban kinyomtatott *Manuductio ad eloquentiam* szintén nem tartalmaz a *genus iudicialéra* vonatkozó speciális útmutatást, a műfajelméletet adó ötödik traktátusnak (*Demonstratio practica*) már a címe is „tam in genere exornativo, quam deliberativo” megformálható szónoklatra korlátozza anyagát.⁷⁰ Épp a

⁶⁵ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 468-471. Ugyanitt még egy további felosztási szempontrendszer az ékesszólás három fajtáját különíti el. Az inkább leírásban, mind definícióban megragadható csoportosítás Cicero *Oratorát*. követi a kiművelt és filozofikus, a népszerű és érzékletes és a szofista és szertelen ékesszólás elkülönítésében.

⁶⁶ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 469. A második szekció szónoklati fejezetében is megismétli ezt: VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 559.

⁶⁷ *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János. CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István. JÁVOR György, KÁLNÝ Beatrix. KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5), 62.

⁶⁸ Stefan FISCH. *Johann Matthäus Meyfarts Edition der „Oratoria Institutio” des Justus Lipsius*, Germanisch-romanische Monatsschrift, N. F. 31(1981), 357-361.

⁶⁹ Georgius BECKHER [Michael RADAU S. J.], *Orator extemporaneus*, Nagyváradi, 1656 (RMK IL 866) (a továbbiakban: RADAU 1650/1656).

⁷⁰ 23 Cyprianus SOAREZ S. J., *Manuductio ad eloquentiam*, Nagyszombat, 1709 (RMK II, 2377).

közelmúltban írtam arról,⁷¹ hogyan is kell ezeket a megállapításokat és korlátozásokat érteni. A kora újkori közép-európai, így magyarországi törvénykezési gyakorlatot is alapvetően a német birodalmi rendek 1495-ben Wormsban kialakított, 1527-től Speyerben működő kamarai bírósága és az annak nyomán birodalom-szerte tartományi szinten is elterjedt – a római (bizánci) császári performák alapján, a kánonjogi per közvetítésével kialakult – Kameralprozeß befolyásolta.⁷² Ennek eljárási szabályai szerint törvényi processzust lefolytatni elmélyült szakmai tevékenység, amely jórészt írásos formában zajlik. A tanúkat nem közvetlenül a bíróság hallgatja meg, hanem kiküldöttek veszik fel a tanúmeghallgatási jegyzőkönyveket; a jogi álláspontok vitája sem szóban ütközik meg, hanem a peres iratokra rávezetett jogértelmezések, allegatiók többszöri kicserélése során; nincs a perben ünnepélyes vád- és védőbeszéd sem, a bíróság a felek személyes meghallgatása nélkül, a pertest kivonata alapján ítélezik. Az ítélet meghozatalában csak hivatalos, jogértő személyek vesznek részt, nincs az esküdtbíráskodáshoz hasonlatos forma, amely a nem jogi szakemberekből álló döntők retorikus befolyásolásának nyitna utat. A 16-18. századi magyarországi jogi gyakorlat szerint nincs olyan fórum, amely a törvényszéki szónoklat tényleges művelésének teret engedne.⁷³ Az eredményes fellépés érdekében nem hatásvadász szónokként, a ciceroniánus beszédszerkesztés és stilisztika nagymestereként kell fellépni, hanem a szakjogászok álláspontját értő és azon fogást találó, felkészült jogértelmezőként. Az angol jogtörténeti terminológiát alkalmazva a különbség egy szóval kifejezhető: nem az ügyet a bíróság előtt előadó barrister, hanem a tényállási és jogértelmezési anyag összeállításán dolgozó solicitor⁷⁴ szakértelmére van szükség. Az már további kérdés, hogy a retorikai ismeretek e tekintetben is adhatnak kézzelfogható segítséget, mindenekelőtt a *genus iudiciale* statustanának alkalmazásával.

2. A törvényszéki szónoklat teljes hiánya mellett a következő megnevezett közzétételi mód a nyilvános beszéd, ami nyilván a *genus deliberativum* és *demonstrativum* körébe sorolt szónoklatokat jelenti. Verseghy ezekről is megállapítja, hogy alig vannak használatban. A nyilvános beszéd ma csaknem kizárólag a templomi prédikációra szorult vissza, amelynek tárgya azonban politikai kérdés eleve nem lehet, csak erkölcsi vonatkozású téma.⁷⁵ Marc Antoine Muret, egyetemi szónoklatában, amikor Cicero leveleit kezdte magyarázni, hasonlóan panaszkodott 1582-ben Rómában arról, hogy az eloquentia milyen szűk térre szorult vissza, működési helyeiül a poros skolasztikus disputációkat és a szentbeszédeket említette (ez utóbbi az egyetlen, aminek ma széles körű közönsége van, jegyezte meg), valamint azokat az alkalmi beszédeket, amelyekre hercegeket köszöntve és temetéseken kerül időről időre sor. Ékesszólásra alig nyílik tehát alkalom, s a fontos események befolyásolásának szándéka nem a *genus deliberativum*ban, legfeljebb a *demonstrativum*ban, a dicséreten át valósulhat meg.⁷⁶

⁷¹ KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16-17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001)/3-4, 255-284.

⁷² RUSZOLY József, *Európa jogtörténete: Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*, Bp., Püski, 1997 (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének Tansegédletei, 8) (a továbbiakban: RUSZOLY 1997), 95-101.

⁷³ CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. CSIZMADIA Andor, Bp., Tankönyvkiadó, 1978; 19913; HAJDÚ Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető, 1985 (Nemzet és Emlékezet); KÁLLAY István, *Városi bíráskodás Magyarországon 1686-1848*, Bp., Osiris, 1996 (Jogtörténet).

⁷⁴ RUSZOLY 1997, i. m., 178.

⁷⁵ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 468-169.

⁷⁶ Morris W. CROLL, *Muret and the History of „Attic Prose”* (1924) = Morris W. CROLL, *Style, Rhetoric and Rhythm: Essays*. ed. J. Max PATRICK. Róbert O. EVANS, with John M. WALLACE. R. J. SCHOECK, Princeton N. X, Princeton University Press, 1966, 107-162; Marc FUMAROLI, *Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and*

Verseghy gondolata és megfogalmazása nyilván nem 16. századi pedagógus elődjétől származik, hanem sokkal inkább a *Ratio educationis* nevezetes kitételét követi az egyedül a templomi szószéken kívánatos szónokokról,⁷⁷ illetve Grigely azt követő megfontolásait.⁷⁸

3. A Verseghy által említett következő közzétételi mód azonban érdekes módon egészíti ki és haladja meg a nyilvános beszéd alkalmait hiányoló, két és fél évszázada ismételt, de lényegében a Tacitus által tipologikus igénnyel leírt nem-demokratikus politikai körülményekre visszavezethető panaszt. Mind a törvényszéki,⁷⁹ mind a más tárgyakról szóló nyilvános beszédet – a prédikáció kivételével – ugyanis véleménye szerint ma nyomtatott könyvek pótolják⁸⁰ (a philippica kivételével, amelyet nemcsak beszédként, hanem bármely más formában is tilos közzétenni⁸¹). Ez egyfelől, amint Margócsy István minősítette, az „erőszakos racionalitás”-sal⁸² felépített irodalmi rendszer megtámogatását szolgáló, történetinek szánt, keresett érv,⁸³ s mint ilyen, könnyű kézzel való átnyúlás műfaji-műnemi határok felett. Másfelől deklarációja annak, hogy Verseghy a retorikai műnemelmélet előírásait a teljes írásbeliség terepére egyetemlegesen kiterjesztendő érvényűnek tekinti, tartalmi, formai meghatározottságtól függetlenül. Sokat elárul az a mondat, amely szerint ha például valaki könyvet akar szentelni egy férfiú védelmének, haszonnal tanulmányozhatja a *genus iudiciale* előírásait.⁸⁴

4. Hasonló kiterjesztő igényt árul el a negyedik közzétételi mód, a személyes érintkezés körében, szóban vagy írásos feljegyzésben megvalósuló kommunikáció.⁸⁵ E megnyilvánulásokra azonban már a késő-antik retorikai szerzők kiterjesztették a nyilvános szónoklat számára kidolgozott retorikai előírások érvényességi körét, amikor a párbeszéd (társalgás) és a magánlevél szabályait a szónoklat előírásainak megfelelő adaptációjával alkották meg.⁸⁶

A szónoklati beszédnek hagyományos tematikai rendszerének felszámolása

Az *Analyticának* a voltaképpeni szónoklatról szóló fejezete rendkívül érdekes műfaji rendszerezést tartalmaz. Mindenekelőtt a beszéd tárgy szerinti hagyományos tematikai csoportosítás felszámolása jár messzemenő következményekkel. Verseghy vitába száll ugyanis azzal a közkeletű csoportosítással, amely a három antik eredetű, az iskolákban szelvében tanított beszédnek, a *genus iudiciale*, a *genus deliberativum* és a *genus demonstrativum* műfaji csoportjait elégségesnek találja minden beszéd tárgy besorolásához. Ezt a nézetet találta Verseghy Hyacinthe Colin abbé Cicero-fordításának, a *Traité de l'Orateur*nek

---

Practice of Renaissance Rhetoric, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc, University of California Press, 1983 (a továbbiakban: MURPHY 1983a), 253-273.

⁷⁷ VÍGH 1981, i. m., 56-57; TÓTH Sándor, *A latin humanitás poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, I, Institutiones generales artis poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei)*. Szeged, Gradus ad Pamassum Könyvkiadó. 1998 (a továbbiakban: TÓTH S. 1998), 40. A kommunikációs mezők érezhető kibővülése a reformkorhoz kapcsolható, vö. VÍGH 1981, i. m., 72; TÓTH S. 1998, i. m., 77.

⁷⁸ TÓTH S. 1998, i. m., 76.

⁷⁹ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 559.

⁸⁰ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 469-470.

⁸¹ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 559.

⁸² MARGÓCSY 1981, i. m., 557.

⁸³ MARGÓCSY 1981, i. m., 559.

⁸⁴ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 559.

⁸⁵ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X, 470-471.

⁸⁶ C. Julius Victor, *Ars rhetoricájának függelékéről* lásd James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley etc., University of California Press, 1974, 195-196.

előszavában is.⁸⁷ Épp Cicero egy másik művére, a *Topicára* és annak terminológiájára támaszkodva fejt ki Verseghy ezzel ellentétes véleményét. A beszéd tárgya szerint ugyanis a szónoklat egyetemleges vagy részleges lehet, s a három hagyományos beszédnem ezek közül csak részleges (*particulare*) beszéd tárgyra alapozódik, s így a cicerói terminust alkalmazva mindhárom a szónoki ügy (*causa*) határain belül marad. Az egyetemleges (*universale*) szónoklatot – Cicero szavával: *propositum* vagy *consultatio* – az különbözteti meg az ügyek tárgyalásától, hogy tárgyát idő, személy vagy más körülmény nem korlátozza.⁸⁸ Az ilyen beszéd tárgy elméleti vagy gyakorlati jellegű is lehet.

Verseghy e csoportosítását a retorikai megfontolások két gondolati körének kontextusában kell elhelyezni.

1. Amit egyetemleges és részleges beszéd tárgyak egymáshoz való viszonyáról állít, az teljesen közkeletű az európai retorikatörténetben. Az egyetemleges beszéd tárgy szokásos megnevezése *thesis* vagy *quaestio infinita*, a részleges beszéd tárgy *hypothesis* vagy *quaestio finita*. Természetesen a *hypothesis* mindig magában foglal egy *thesist*⁸⁹ így a szónok a *quaestio finita* tárgyalása közben is bocsátkozhat általános kitérőbe, sőt akkor jár el leghelyesebben, ha *hypothesis* és *thesis* tárgyalását összekapcsolja.⁹⁰ Ezt az ókori eredetű tanítást – felekezeti különbség nélkül – csaknem valamennyi régi magyarországi retorikában is olvashatjuk. Buzinkai Mihály oratoriájának *De laudatione personarum* című fejezetében beszél részletesen arról, hogy a személyek dicsérete mindig alkalmas arra, hogy egy általános kérdésre kitérjünk, ahogyan Cicero is Archias védelmében a költői mesterséget magasztalta.⁹¹ A Michael Radau-féle, de Georgius Beckher által elorzott és Váradon is e néven megjelent retorika⁹² a *genus demonstrativum* általános ismereteinek összefoglalása közben javasolja, hogy ha a dolog nagysága vagy a magasztalt személy kiválósága megengedi, „generalem discursum [...] facimus.” A Soares-féle retorikának⁹³ az invenciót illető általános tanításai között Quintilianus eredeti szavait idézve olvasható, hogy az a legjobb szónok, aki *thesis* és *hypothesis* összekapcsolására képes. Természetesen Carbo táblázataiba is átkerült ugyanez a tanítás.⁹⁴ A jezsuita Georgius Worpitz 1709-ben Nagyszombatban megjelentetett, *Manuale rhetorum* című, oktatást segítő kezikönyvében⁹⁵ Soares retorikájának tömör megfogalmazású, a tanulóban kérdéseket vagy kétségeket ébresztő helyeihez fűzött magyarázatot. Az invencióról szóló első könyv úgy fogalmaz, hogy *hypothesis* éppúgy lehet *thesis*-re visszavezetni, mint *speciest genusra*. Hosszan tárgyal arról is, hogy gyakran – a szónok szándékától függetlenül – ugyanaz a *quaestio* önmagában is *finita* és *infinita* egyszerre, pl. az An Petro sit studendum philosophiae? *quaestio finita* a személyre

⁸⁷ A kommentált Cicero-fordítás kiadásai; Párizs, 1737, 1751, 1768, 1805. Verseghy könyvtárjegyzékein nincs nyoma.

⁸⁸ Cicero *De inventionéjének* terminológiájában a *quaestiones—causae* ellentétpár van meg, s a retorika részének ekkor meg csak az utóbbit tekinti (1,6). A *Topica* az előbbit *propositium*-nak nevezi, s már részletesen tárgyalja (21).

⁸⁹ Quintilianus III.5.9.

⁹⁰ A *De inv.*-ben Cicero még óvott ettől (1,6), de később már maga is ezt tanácsolta: *Or.* 14; *De or.* III,30; *Topica* 21; vö. Quintilianus III,5.12-15. Azt is elismerte Cicero, hogy a *thesis* körében értékes szónoki gyakorlatokat lehet folytatni. *Tusc.* I.4.7; II,3.9; az utóbbiról lásd Marc van der POEL, *The Latin Declamatio in Renaissance Humanism. The Sixteenth Century Journal.* 20(1989). 471-478.

⁹¹ BUZINKAI Mihály, *Institutiones oratoriae*. Sárospatak. 1659 (RMK II, 937); Lőcse. 1690. 1702 (a továbbiakban: BUZINKAI 1659).

⁹² RADAU 1650-1656. i. m.

⁹³ Cyprianus SOAREZ S. J., *Praecepta rhetorices pro gymnasiis S. J.*. Nagyszombat, 1670; Lőcse. 1675 (RMK II. 1362).

⁹⁴ Ludovicus CARBO, *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii. sive Totius artis rhetoricae absolutissimum compendium*. Lőcse. 1675 (RMK II. 1363).

⁹⁵ Georghis WOPITZ S. J., *Manuale rhetorum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarij: Quantum resolutione, obscura discutiuntur. ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam*. Nagyszombat. 1709 (RMK II, 2390).

nézve, de *infinita* számos más körülmény tekintetében (an Prague? an Viennae? an Romae? an Scoti? an Divi Thomae? stb.) A 17. század elején olyan homiletikaszerzőt is találhatunk, aki szerint a szentírás-magyarázatból a teológiai tanítást megalapozó prédikáció minden esetben megvalósítja *hypothesis* és *thesis* egységét: „doctrina a textu differt, ut thesis ab hypothesi”.⁹⁶

2. Verseghy azon másik meglátása viszont, hogy a tematikának az egyetemleges beszéd tárgyhoz való tartozása egy önálló szónoklati műfajt határoz meg, nem antik eredetű eleme a retorikaelméletnek és e gondolat elfogadása vagy tagadása két markánsan elkülönülő táborra tagolta a kora újkori retorikai gondolkodás vonulatait. Verseghy idejében már csaknem három évszázad óta, Luther közvetlen munkatársa, Philipp Melanchthon wittenbergi professzor volt az, aki a 16. század elején az egyetemleges tárgyú szónoklatot mint önálló műfajt elkülönítette, s annak műfajelméletét kidolgozta. A három antik eredetű beszédnem mellé negyedikként állította ezt az oktató, tanító szónoklati műfajt, a *genus didascalicumot*;⁹⁷ saját megfogalmazása szerint valójában áttemelte azt a dialektikából, amely „ars recte docendi”.⁹⁸ Olyan *genus*t teremtett tehát, amelybe az invenció tanát lényegében a dialektikából vette át.⁹⁹

A *genus didascalicum*ról szóló retorikai-homiletikai tanítások igen rövid idővel Melanchthon kezdeményezése után Magyarországon is ismeretessé váltak.¹⁰⁰ A Magyarországon megjelent vagy magyar szerzők által összeállított kora újkori protestáns retorikai kézikönyvek közül egyedül Dalnoki Benkő Márton

⁹⁶ Christophorus SCHLEUPNER, *Tractatus de quadruplici methodo concionandi, rationem diversimode formatarum concionum ... exponens*, Leipzig, 1608, 29-94. A későbbi wittenbergi szuperintendens szerint különben az exordium is megvalósítható „thesis ad hypothesis transferendo”, aminek módozatait is részletezi.

⁹⁷ A negyedik beszédnem az *Institutiones rhetoricae* 1525. évi kiadásában szerepel először „Hoc tempore vel maximam usum in ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoriae conciones habendae sunt, sed multo saepius homines dialectorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt is ea perfecte cognoscere possint” Janis KRESLINS, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Earh Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georghis Mancekus*, Wiesbaden. Harrassowitz, 1992 (Wolfen-bütteler Forschungen, 54) (a továbbiakban: KRÉSLINS 1992), 51. Melanchthon e retorikai műve első kiadásának éveként a szakirodalom 1521-et tartja számon, az újabb bibliográfiai összegzés azonban egy kiadást – kérdőjellel – már 1519-re datál: Ralph KEEN, *A Checklist of Melanchthon Imprints through 1560*, St. Louis. Center for Reformation Research, 1988 (Sixteenth Century Bibliography, 27) (a továbbiakban: KEEN 1988). Egyébként a műnek 24 kiadását tartja számon, az utolsó 1533-ból való. Az új *genus*t az *Elementa rhetorices* megfogalmazása tette szélesebb körben ismertté: „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale. quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo [...] genus...” (MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*, CR XIII, 421.) Lásd erről BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 126; BALÁZS János, *Történeti bevezető = Stilisztikai tanulmányok*, Bp., Gondolat. 1961, 7-61, 19. Melanchthon e műve a szerző életében legalább 36 alkalommal jelent meg, s első kiadásának szokásos 1531-es évét ismét az újabb bibliográfiai vizsgálat (KEEN 1988, i. m.) alapján 1529-re módosíthatjuk. Magyarországon főként Lucas Lossius kiadásában használták – TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, KvKt. 12(1979), 85-107 (a továbbiakban: TÓTH B. 1979), 104, 38. j. -; erről: Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, Basingstoke etc, Macmillan etc, 1994 (Warwick Studies in the European Humanities), 63-80. Melanchthon retorikai munkásságáról lásd még BORZSÁK István. *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965. 433-146; BARTÓK István, *Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen. KLTE. 1978, 20-26; Joachim KNAPE, *Philipp Melanchthons „Rhetorik”*, Tübingen. Niemeyer. 1993 (Rhetorik-Forschungen, 6); Olaf BERWALD, *Philipp Melanchthons Sicht der Rhetorik*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1994 (Gratia, 25).

⁹⁸ John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = MURPHY 1983a, i. m., 238-252*; reprintje: John W. O'MALLEY, *Religious Culture in the Sixteenth Century Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*. Aldershot Variorum Reprints. 1993 (Collected Studies, 404) (a továbbiakban: O'MALLEY 1993), III. sz., 241.

⁹⁹ Helmut SCHANZE. *Problems and Trends in the History of German Rhetoric to 1500 = MURPHY 1983a, i. m., 105-125.* „Nemo potest rite docere, nisi dialecticae peritus sit” – idézi KRESLINS 1992. i. m., 51-64.

¹⁰⁰ Lásd bővebben KECSKEMÉTI Gábor. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp.. Universitas Könyvkiadó, 1998 (História Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 70-72.

Vossius nyomán készített, 1696-ban megjelent kompilációja beszél három beszédnemről.¹⁰¹ Az összes többi retorikai kézikönyvben az ókori eredetű *genus iudiciale, deliberativum* és *demonstrativum* mellett negyedikként a melanchthoni eredetű oktató beszédnem is szerepel (*genus didacticum* v. *didascalicum*). Általános e kézikönyvekben az is, hogy e negyedik beszédnemmél kapcsolatban csak invenciójának sajátosságairól írnak, megállapítva, hogy a diszpozíciójára és elokúciójára vonatkozó szabályok a többi beszédnemmél közösek.

Pécseli Király Imre azzal kezdi e beszédnem tárgyalását, hogy a *genus didascalicum* az iskolákban régóta használatos „methodus dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines”¹⁰² Jellemzője, hogy tárgyát főként *infinita quaestio*k alkotják, „sine personae, loci, temporis et horum similium designatione”. A szónok a tanításnak ezt a módszerét kölcsönveheti a dialektikától, „copiam tamen et ornamenta sumit ex officina rhetorum, [...] ideo hoc genus docendi jure bono locum in rhetorico etiam agro sibi vindicat.” Megállapítja még, hogy e *genus* diszpozíciójában ugyanazt a hat beszédrészt lehet felépíteni, amelyeket korábban már megtárgyalt retorikájában általános érvennyel, az pedig az idézett mondatból is kitűnt, hogy az elokúció módszereinek is abból a szónoki kelléktárból kell kikerülniük, amely retorikája II. könyvének tárgya. Ugyanígy csak az invenció tekintetében állapít meg külön szabályokat a *genus didascalicum*ra Piscator oratoriája¹⁰³ és az azt itt szó szerint követő Buzinkai Mihály.¹⁰⁴ Csak néhány szavas, de hasonló ismertetés található e beszédnemről Dietericus oratoriájában¹⁰⁵ (a *genus* neve itt *doctrinale seu didascalicum*). Andreas Graff a retorika tananyagát három ismeretszinten összefoglaló munkájában¹⁰⁶ már az *elementale* szinten elkülöníti a *genus didascalicum*hoz tartozó szónoklatokat, amelyek „infinita themata continent”, a többi beszédnemtől, amelyek tárgyai mindig *finita themata*. A *systema eloquentiae* szintjén megismétli, hogy az első *genus* „tractat

¹⁰¹ Gerardus Johannes VOSSIUS, *Rhetorice contracta: In usum scholarum Transilvanicarum*, [átdolgozta DALNOKI BENKŐ Márton.] Kolozsvár, 1696 (RMK II, 1832); 1729. Szakirodalom a kötetéről: BÁN 1971a, i. m., 46-50; BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*, ItK. 1991, 1-24. 12-13. A névtelenül megjelent tankönyv szerzőségére először Tarnai Andor utalt: TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*. ItK. 1971, 35-77, 41; vö. HAVAS László, *A római irodalmi örökség a régi magyar próza fordításokban*. KvKt 14(1985), 5-32. 26; TARNAI Andor, G. J. *Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen. KLTE Könyvtára. 1985. 151-157. ua. MKsz. 1986, 302-305. Lásd meg Dalnoki Benkő főművének, Florus-fordításának kritikai kiadását: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor. kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor. Bp., Balassi Kiadó. 1993 (RMPE. 10). A negyedik beszédnem egyébként nemcsak a közvetlen forrásul szolgáló rövidebb Vossius-tankönyvváltozatban, hanem a kiegészítések forrásául használt bővebb Vossius-kézikönyvben (Gerhard Johannes VOSSIUS, *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex: Ita tertia hac editione castigati. atque aucti, ut novum opus videri possint*. Leiden. 1630; hasonmás kiadása: Kronberg, Scriptor Verlag, 1974) sincs meg; ott a holland szerző kiter egyen a háromnál több *genus*t feltételezők cáfolatára, de csak olyanokat említ akik egyes műfajok (*descriptio, narratio, gratulatio, lamentatio* stb.) beszédnemmé emelésével próbálkoztak, a *didascalicum* viszont egyáltalán nem kerül szóba. A magyar kompendium tartalmi arányai – főként a teljesebb Vossius-kidolgozáshoz képest – amúgy is az *elocutio* javára tolódnak el: 60 *caput*jából 51 foglalkozik ezzel, míg Vossius kézikönyvének nagyjából a fele. – Meg kell még jegyezni, hogy a váradi puritánusok által Georgius Beckher neve alatt megjelentetett retorikában (RADAU 1650 1656. i. m.) sincs meg a *genus didascalicum* – BARTÓK István, *Buzinkai Mihály retorikai munkássága*, ItK. 1992. 203-220 (a továbbiakban: BARTÓK 1992a). 214 –, ez azonban jezsuita eredetű szerkesztmény.

¹⁰² PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Isagoges rheloricæ libri duo*, Oppenheim, 1612: [1612-1639]: Nürnberg. 1639 (RMK III, 1551) (a továbbiakban: PÉCSÉLI KIRÁLY 1612/1639).

¹⁰³ Ludovicus Philippus PISCATOR, *Rudimenta oratoriae*. Gyulafehérvár, 1639, 1645; Nagyvárad 1649 (RMK II, 718 = RMNy 2301); Debrecen, é. n. [1662-1675], 1703.

¹⁰⁴ BUZINKAI 1659, i. m. A *genus*ok arányáról és szerkezeti elrendezéséről Buzinkainál lásd BARTÓK 1992a, i. m., 214.

¹⁰⁵ Conradus DIETERICUS, *Epitomes praeceptorum rheloricæ — Epitomes praeceptorum oratoriae*, Nagyszeben, 1648 (RMK II, 695 = RMNy 2242); Kassa, 1659; Nagyszeben, 1671.

¹⁰⁶ Andreas GRAFF, *Lex mini ars: Studium eloquentiae absolutum*, Lőcse, 1643 (RMK II, 623 = RMNy 2007).

thetice”, míg a másik három *hypothetice*. A diszpozícióval és elokúcióval kapcsolatos ismeretek azonban itt is azonosak mind a négy beszédnemre.

Míg a protestáns retorikai gondolkodásnak a *genus didascalicum* bevett, állandó elemévé vált, a katolikus retorikaelmélet igazán nem fogadta be azt. A spanyol Alfonso Zorrilla *De sacris concionibus recte formandis* című kötete (Róma, 1543), e Juan Álvarez de Toledo inkvizitornak dedikált, már csak ezért is nagy tekintélyű könyv, amelyet évtizedek múlva Bellarmino külön a prédikátorok figyelmébe ajánlott, Melanchthon nyomán különös figyelmet fordított a *genus didascalicum*ra, amely, úgy tűnik, itt jelent meg elsőként a katolikus hagyományban. A 16. század retorikai kézikönyvei közül azonban a jezsuita iskolákban a Cypriano Soarezé (1524-1593) tett szert meghatározó jelentőségre (*De arte rhetorica libri tres*, első kiadása: Coimbra, 1562); ez pedig számos helyen ismételtlen nyomatékositja, hogy a szónok nem dialektikus, feladata nem a teoretikus tanítása. „Est autem argumentatio argumenti explicatio, quâ dialectici pressius, et religiosius, oratores ornatius et liberius utuntur.” (1,13.) A szónok érvelésmódja néha nemcsak kevésbé szoros a teológusénál, hanem egészen különböző: „Saepe etiam definiunt et oratores, et poetae per translationem verbi ex similitudine cum quodam suavitate, quos licet imitari.” (1,16.) A katolikus diskurzus tehát már az azt retorikailag megalapozó kézikönyv megállapításai nyomán olyan irányba indulhatott, amely eltér a tantételek száraz, racionális és tudományos érvényű kifejtésétől.

A *genus didascalicum*ot katolikus értekezés valóban alig említi többé. Feltételezhető, hogy ennek ellenére az nem hiányzik teljességgel a katolikus elméletekből, hanem a homiliával kapcsolatban tett megjegyzések mögött egy olyasfajta prédikációra tett utalásokat kell látnunk, amely az ókeresztény kor sajátos kommunikációs típusát a tanító nem modernebb elméleteivel egységben tartalmazza.¹⁰⁷ Mindenesetre a katolikus retorikaelmélet történetében jelentős újítás, hogy Versegly nagy nyomatékossal egészíti ki műfajelméletét a negyedik beszédnem tárgyalásával. Gesztusa a több évszázados katolikus tendenciákhoz viszonyítva éppúgy komoly újításnak nevezhető, mint közvetlen elődeihez képest: hiszen Grigely retorikájának műfajelmélete is csak a három antik eredetű beszédnemet ismeri.¹⁰⁸

A szónoklati beszédnemek funkcionális rendszerének kidolgozása

A szónoklatok hagyományos tematikai csoportosításának felszámolása után Versegly a funkcionális csoportosítás szempontjait fejt ki, és ezen a ponton ismét határozottan szakít Soarez retorikai kézikönyvének hagyományával. Soarez tankönyve számos olyan megállapítást tartalmaz, amely a retorika helyét „a jezsuitizmus céljainak szolgálatában” jelöli ki, mindvégig érezhető „a vitákra való felkészítés szándéka”.¹⁰⁹ A dinamikus jezsuita expanzió, a térítés retorikai eszközökkel való megvalósításának szándéka már a retorika feladatainak meghatározásakor érezhető: „Rhetoricae officium est, dicere apposite ad persuasionem. Finis, persuadere dictione.” (1,1.) Ezzel szemben Versegly nagy hangsúllyal szögezi le, hogy a meggyőzés, a rábeszélés egyáltalán nem tekinthető a retorika mindenkori céljának.¹¹⁰ A funkciók rendszere jóval összetettebb ennél.

¹⁰⁷ Bővebben lásd KECSKEMÉTI 1998, i. m., 106-113.

¹⁰⁸ TÓTH S. 1998, i. m. .Sl.

¹⁰⁹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*. Bp.: Akadémiai. 1979 (Humanizmus és Reformáció. 8). 38, 39.

¹¹⁰ Ennek filozófiai hátteréhez lásd *A baktai paraszt* zárlatát: VERSEGHY Ferenc, FÖLDI János, FAZEKAS Mihály Válogatott művei, V. F. és F. J. műveit vál., kiad. VARGHA Balázs, jegyz. V. GIMES Ágnes, F. M. műveit Vál., kiad., jegyz. JULOW Viktor, Bp., Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: VERSEGHY 1989), 75.

Verseghy a hagyományos hármas szónoki célkitűzésnek megfelelően a szónoklat három fajtáját különíti el: az oktató vagy tanító (*genus didacticum, docens*), a megindító (*movens dicendi genus*) és a gyönyörködtető szónoklatot (*delectans dicendi genus*).

E három célkitűzés a retorikatörténet antik eredetű, legközelebbi toposzai közé tartozik. Mind a katolikus, mind a protestáns elméleti munkák, a klasszikus retorikai rendszerre, Ciceróra és Szent Ágostonra hivatkozva szokásszerűen ismételtetik, hogy a szónoknak három célkitűzése van: *docere, delectare, flectere*. Ám évszázadokon át teljes a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy ez a három célkitűzés jelenti-e a célok hierarchiáját, fontossági sorrendjét is; amiként abban a tekintetben is, hogy a szónoklat különböző fajtáihoz vagy *genusaihoz* tartozó feladatok-e ezek, vagy a szónoklatot egészében illető, tehát minden szónoklatban mindig megvalósítandó követelmények. Az e kérdésekre Verseghy által adott markáns válaszhoz hasonlóan nem ismerem a retorika őt megelőző hazai történetében:¹¹¹ ő egyértelműen szónoki műfajokat különít el e célkitűzéseknek megfelelően, s így a hagyományos fogalmi hármasságot a retorikai gondolkodásnak egy egészen más szintjén húzza elő, mint bármely elődje. Az így kialakuló, funkcionális meghatározottságú műfaji csoportok mintegy felváltják a tematikailag megalapozott korábbi műfaji csoportokat. Hiszen nyilvánvaló az affinitás a *movens dicendi genus* és a *genus deliberativum*, valamint a *delectans dicendi genus* és a *genus demonstrativum* között. Ebből a szempontból tekintve a Verseghy-féle beosztásra, a változás nem is oly nagy mértékű a tradicionális keretekhez képest: a *genus iudiciale* gyakorlatban nem alkalmazható tanításai kiléptek a rendszerből, s helyükre a *genus didascalicum* előírásai kerültek. Fokozza a hasonlóság érzését, hogy a három, funkcionálisan meghatározott beszéd típus tárgyalását követően megállapítja Verseghy, hogy minden beszéd e három alaptípusra vezethető vissza, de sosem tisztán az alaptípusok egyike, hanem mindig azok elegye valósul meg. A három új beszédnemre is érvényes tehát a három klasszikus eredetű beszédnem elméletének évezredes összetevője, a beszédnemek egyazon szónoklaton belüli keveredésének tana.¹¹² Csakhogy a sok felszíni hasonlatosság ellenére az egész rendszer gyökeresen új alapokon nyugszik: nem tematikai, hanem funkcionális megalapozottságú.

A tanító beszédéről szóló passzusok között ugyanakkor zavarba ejtőek is vannak. Mindjárt az a megállapítás, hogy a régiek – a kontextusból valószínűnek látszik, hogy az antikvitás elméletíróiról van szó – a tanító beszéd kiművelésére fordították volna a legnagyobb gondot,¹¹³ nehezen értelmezhető. Hiszen, amint láttuk, a *genus didascalicum* a retorikai rendszernek nem antik eredetű eleme. Nincs ugyan teljesen ókori előzmény nélkül: Cicero szól egy *disputandi generis*ről (*Part. or.* 67), említi Quintilianus is (3,4), Türoszi Maximosz pedig felvette rendszerébe negyedik beszédnemnek.¹¹⁴ Ennek ellenére az antik rendszernek csak járulékos, laterális fontosságú része volt, elméleti kidolgozottsága messze elmaradt a három

¹¹¹ Jellemző, hogy a jezsuita Gyalogi János által szövegezett, 1750-ben kinyomtatott *De eloquentia sacra*ban az egyházi szónok tennivalóinak didaktikus áttekintéséhez ugyanez a három célkitűzés szolgál rendszerezési szempontként, a klasszikus antik beszédnemek rendszere azonban érintetlen marad; lásd KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János). ItK. 2002, 261-294.

¹¹² Pécseli Király megfogalmazásában: „Oratio si offeratur tractanda sive resolvenda, diligenter praecognoscatur initió, an ea sit mixta, id est an pertineat ad plura causarum genera, vei saltem ad unum ex iis. Fit enim interdum, ut plura causarum genera in una eademque oratione misceantur”. Példaként Cicero számos szónoklatát említi: „vix ulla Ciceronis atque aliorum sit oratio, in qua non tria iam praenominata causarum genera saltem aliqua ex parte mixtim deprehendantur”. Pécseli azonban nyomban hozzáfűzi: „semper tamen aliquod est primum genus, quod praecipue et maxime spectatur.” (PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639. i. m.)

¹¹³ VERSEGHY 1816-1817 1972-1979. i. m., X, 546.

¹¹⁴ John W. O'MALLEY. *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*. Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5(1985). 1-29: reprintje: O'MALLEY 1993. i. m., VII. sz.

bevett beszédnemé mögött. Ugyancsak fontos, de egyebünnét már ismerős kitétele Verseghynek, amit a tanító beszéd saját korában való közzétételi módjáról mond: az egyházi és az akadémiai beszédeken kívül igen ritkán fordul elő, de a könyvek kitöltik ezt a rendszertani hiányt,¹¹⁵ vagyis a *genus docens* elsődleges megvalósulása a nyomtatott szöveg, tipikus befogadási módja az olvasás. Hasonló megállapítás a gyönyörködtető beszédről szóló mondatokban is előfordul: a lélek felüdítését manapság gyakran nem a szónoklatok, hanem a színházak vagy az úgynevezett zeneakadémiák nyújtják.¹¹⁶

E megállapításoknál jóval fontosabb a tanító beszédek ismertetésének az a tétele, hogy e beszédek külső formája és elrendezése semmiben nem különbözik attól a módtól, amelyet a logika ír elő a filozófusok számára.¹¹⁷ Az egyetlen különbség, hogy míg a filozófus csak közöl, a szónok rá is indít az igazságokra. A hallgatók tudásához vagy lelki igényéhez való alkalmazkodás azonban nem kerül ellentmondásba az igazság kimondásával. A tantételek csak egyszerűsödnek, de érvényesek maradnak; tudományosan megalapozott igazságok, amelyeknek a kifejtésére épp mód nyílt.¹¹⁸ A tanító beszéd világos, tömör, szemléletes, belső meggyőződést árasztó, szillogisztikus fegyelemmel felépülő szöveg, voltaképpen szakszöveg. Mindjárt konkretizálja is ezt Verseghy a szónoklat ideális, háromrészes felépítésének példáján: ennek szilárd alapja nem egyéb, mint a szillogizmus három összetevője.¹¹⁹

A magyarországi kiadású kora újkori retorikai kézikönyvek természetesen az *enthymemák* szerinti érvelés hagyományos módját tanították, a Beckher neve alatt megjelent váradi kiadvány például akképpen, hogy az argumentáció dialektikus módjának a szillogizmust nevezte, az oratori argumentáció pedig a szillogizmus részeinek (*major, minor, conclusio*) különböző sorrendben, tetszés szerinti elhagyásokkal való említése.¹²⁰ Ennek ellenére lehet ugyan olyan szónokkal is találkozni, aki teljes szillogizmussal él, de az efféle érvelés szokatlan, ritkának nevezhető a szónoki gyakorlatban.¹²¹

Verseghy tételéből azonban az következne, hogy a közkeletű szónoki bizonyítékok helyett a tanító beszédben az abszolút érvényű tudományos igazságok kifejtésének szemléleti és módszertani elvei valósulnak meg. Ez a megközelítés pedig a *genus didascalicum* korábbi elméletíróihoz képest alapvető változást sejtet. Fel kell figyelniük ugyanis arra, hogy valamennyi világi szónoklatban a *genus didascalicum* tematikai alapon határozza meg: a *quaestio infinita*, a *thesis* tárgyalását értik rajta. Egyikük sem említ olyan szempontot, amely a négy beszédnemet a teljes érvényű bizonyítás és az elhíhetőség szerint osztaná meg.

A teljes érvényű igazság közlésének kívánalma nem a *genus didascalicum* tárgyaló világi retorikák, hanem a prédikáció kommunikációelmélete, a homiletika történetéből ismerős. A homiletikák értelmében vett tanításnak ugyanis nem a *thesis* tárgyalása a meghatározó eleme, hanem az abszolút, kétségbevonhatatlan, teljes érvényű igazságok közlése, amelyeknek feltétlen érvénye a hívek

¹¹⁵ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X. 550.

¹¹⁶ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X. 559.

¹¹⁷ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X. 552.

¹¹⁸ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X. 547-550.

¹¹⁹ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, i. m., X. 552-553.

¹²⁰ RADAU 1650/1656, i. m.

¹²¹ Sőt, a szillogizmus mint logikai eljárás is mind több kritika tárgyává vált a kora újkori gondolkodás történetében; szerepét már Ramus is csökkentette logikájában (TÓTH B. 1979, i. m., 86). Egy, a Verseghy gondolatmenetének megfelelő értelmű nyilatkozat idézhető azonban Descartes-től, aki szerint a szillogizmus „egészen fölösleges azoknak, kik az igazságot akarják földeríteni, hogy legfőjebb néha arra való, hogy már ismeretes dolgokat másoknak jobban kifejtsünk, hogy tehát nem a filozófiába, hanem a retorikába való.” (René DESCARTES, *Értekezés a módszerről* (1637). ford., bev., jegyz. ALEXANDER Bernát, Bp., Kossuth Könyvkiadó-Tekintet Alapítvány, 1991, 97.)

üdvözülését is biztosítani képes. A homiletikákban emlegetett tanításon tehát az abszolút igazság közlésének retorikai helyzetét kell értenünk, nem a *thesis* tárgyalásával meghatározott *genus didascalicum*ot. A világi retorika *genus didascalicum*át a *thesis* körébe tartozó témája, míg a homiletika tanítását az abszolút igazságot kifejtő módszere határozza meg. A *thesis-hypothesis* megkülönböztetésnek a világi szónoklattanban beszédnemet meghatározó jelentősége van, az egyházi szónoklattanban azonban nem releváns. (Ebből az is következik, hogy a prédikáció a *genus didascalicum*hoz, *demonstrativum*hoz, *deliberativum*hoz stb. tartozó is lehet,¹²² a prédikátor különböző beszédnemekkel élhet „etiam in unam eademque concione. Quando enim vult docere, utitur genere didascalico: Quando consolatur aut hortatur, aut dehortatur, deliberativo: Quando arguit adversarios, versatur in genere judiciali: Quando laudat personas vel facta, genus demonstrativum usurpat.”¹²³ A homiletikák értelmében vett tanítás tehát a *genus didascalicum* mellett a másik három beszédnemet is jelentheti.)

Az egyházi szónoklat az igazság kimondása iránti fokozott igényességének hagyományos gondolatát írta le Tóth Ferenc is 1802. évi homiletikájában: „Ami mellett az orátor beszél, az sokszor nem igaz; ellenben a lelki tanító prédikációja materiájának mindég igaznak kell lenni. Ó a bűnt soha nem oltalmazhatja, sem helyben nem hagyhatja”.¹²⁴ Versegly művei közül viszont már a *Mi a poézis...* (1793) tartalmazta azt a kulcsfontosságú mondatot, amely szerint a poézissal, az igazsághoz hasonló költeményeknek „mindenképp érzékeny” előadásával szemben az ékesszólás a „mindenképp helyes és igaz” előadásnak, az igazság „pontos és helyes megfejtetése”-nek a területe,¹²⁵ amely „a dolgok belső lényegébe hatol be”.¹²⁶ E kitétel az egyházi szónoklat nagy fontosságú, hagyományos ismeretelméleti kritériuma Versegly irodalomelméleti gondolkodásában nemcsak a tanító beszédnek, hanem egyáltalában az ékesszólás egészének kívánalmává válik, radikálisan megújítva a retorikai tanítások terepét.

Intellektuális-rationális szónoki eszmény és gyakorlat, ismeretelméleti háttérrel

Versegly irodalomelméleti gondolkodásának több olyan egyedi jellemzőjét megragadtuk már, amelyek együttesen határozottan egy irányba mutatnak. Mind a *genus didascalicum* műnemének tulajdonított fontosság, mind a *docere* funkciójának e műnemben fellelt adekvát terep, mind a tanításban képviselt igazságok érvényességének szigorúbb megítélése – az intellektuális, rationális, fogalmi természetű szónoki művészet eszményítésének elemei. Hosszú további vizsgálatokat kívánna, hogy a Verseglyt ebbe az irányba indító megfontolásokat megnevezzük és azok hierarchiáját megállapítsuk. Vajon Versegly pozícióját a retorikával szembeni kanti bírálat kivédésére szánt, az egyházi szónoklat teoretikusainál korántsem egyedi gondolatmenet¹²⁷ szekularizált továbbfejlesztéseként foghatjuk fel? Vagy olyan kommunikációelméletet lássunk

¹²² Abraham SCULTETUS. *Axiomata concionandi practica* [Heidelberg, é. n.], edita studio et opera M. Christiani KYFERTT Goldbergensis Silesii. Nagyvárad, 1650 (RMK I. 840 = RMNy 2354; leírva RMK II. 743. sz. alatt is) (a továbbiakban: SCULTETUS 1610/1650), 1-38.

¹²³ Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* [Bem, 1604] = SCULTETUS 1610/1650, *i. m.*, 39-106 (leírva RMK II, 744. sz. alatt is). Az idézet logikája lényegében Szent Ágoston *De doctrina christianaján* vezethető vissza, amelynek IV. könyve több alkalommal ugyanígy hangsúlyozza a különféle érvelési és kifejezési módok váltogatásának (pl. IV.4.6; 19,38), a hallgatóság egyszerre értelmes, szíves és engedelmes figyelme biztosításának (IV.26,56-58) szükségességét.

¹²⁴ VÍGH 1981, *i. m.*, 70.

¹²⁵ VERSEGI [VERSEGHY] Ferenc. *Válogatott versek*, szerk., jegyz. VARGHA Balázs, Bp.: Magvető. 1956, 241. Értelmezéséhez: MARGÓCSY 1981. *i. m.*, 552; VÍGH 1981. *i. m.*, 86.

¹²⁶ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, *i. m.*, X. 464.

¹²⁷ VÍGH 1981, *i. m.*, 69-71.

benne, amely a felvilágosult racionalizmus régóta proponált tartalmi irányainak adekvát, pragmatikus-utilitarisztikus módszertanaként ragadható meg?

Verseghy szónoki gyakorlata – legalábbis ami a fennmaradt szövegek alapján arról tudható – pontosan megfelel a szerző teoretikus eszményeinek. A zirci kéziratban fennmaradt, onnét 1954-ben az OSZK-ba került összesen 27 prédikációt van módunk ma tanulmányozni. Bővebb értékelésükkel Horváth Konstantin,¹²⁸ jóval később Szauder József,¹²⁹ Fried István¹³⁰ és Bíró Ferenc¹³¹ foglalkozott. A pálya elejéről, a nyolcvanas évek közepi pesti hitszónoki tevékenység idejéből származó hat prédikációt¹³² mindannyian főként tartalmi tekintetben elemezték, a Horváth által még egyes teológiai hibákban elmarasztalt összetevőiket a gallikanizmus, a febronianizmus, a Muratori-féle reformkatolicizmus és a jozefinizmus hatásával magyarázva. Az 1804. évi két alkalmi prédikáció egyikét, a pesti régi pestistemetőben elmondott Szent Rókus-napi beszédet¹³³ Horváth retorikailag is igen nagyra értékelte, a másikat, a Rókus-kórház felszentelésének hatodik évfordulóján elmondott prédikációt¹³⁴ azonban kissé fáradt, érdektelen, inkább tanító, mint lelkesítő, lendületet csak a befejezésben nyerő szónoklatnak mondotta. Az 1804 után keletkezett 19 főpapi mintaprédikációról¹³⁵ pedig ismét kedvezőtlen jellemzését idézhetjük: színtelen, egyhangú, általánosságokban mozgó beszédeknek látta őket. Valóban azok: didaktikus, racionális jellegüket sem stilisztikai eszközök, sem a szórakoztatás-gyönyörködtetés irányába mozdító invenciók összetevők nem enyhítik. A prédikációirodalom történetének ismerői számára már ennyiből is világos, hogy a katolikus szónoki hagyománytól határozottan különböző szövegekről van szó. Ez alkalommal azzal járulhatok hozzá jellemzésükhöz, hogy felhívom a figyelmet egy, a beszédekben többször reflektált ismereti-erkölcsi probléma jelentőségére.

Már az első főpapi mintaprédikáció egyik tétele, hogy az ördög a bűnökre „a jó erkölcsnek színe által szokta az embert ingerelni”.¹³⁶ A 9. beszédben arról esik szó, hogy a szülőket a gyermekük iránti mértéktelen szeretet „könnyen megvakítja, olyannyira, hogy ezeknek hibáit vagy nem látják, vagy mentegetik, vagy még helyben is hagyják.”¹³⁷ A kórházi évfordulós prédikációban az ispotály rendtartása elleni esetleges panaszokat vezeti vissza az olyan betegekre, „kik csupa elmeengességből az ártalmas dolgoknak megtagadását, keményszívűségnek, vagy a jövedelmek szűkéből támadó rövidségeket szolgálatbéli fogyatkozásoknak nézik.”¹³⁸ A szórványos érvtöredékekből a Rókus-napi szentbeszédben formálódik olyan széles panorámájú erkölcsi körkép, amely a korabeli Pest-Buda társadalmának alapvető problémáit tárja fel. Az erkölcsök megromlását az teszi még a dőghalálnál is veszedelmesebb nyavalyává, hogy senki sem hajlandó azt elismerni, a lelki tanítók figyelmeztetéseit hallva a gonoszságoknak még pártfogói is támadnak. Ezek a kevélységet önmaguk törvényes szeretetének nevezik, a fősvénységet józan, előrelátó gazdálkodásnak, az irigykedést nemes versengésnek, a torkosságot mulatságnak, a részegséget elmederítésnek, a haragot szükséges

¹²⁸ HORVÁTH Konstantin, *Verseghy Ferenc prédikációi*, ItK. 1928; 95-100.

¹²⁹ SZAUDER József. *Verseghy pályakezdése (1953-1954)* = SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 50-89.

¹³⁰ FRIED István, *Megjegyzések Verseghy Ferenc kiadatlan írásai I. kötethez*, It, 1984, 756-765.

¹³¹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994; 1998, 320.

¹³² Szövegkiadásuk: VERSEGHY 1786-1822/1982-1987. i. m., I, 41-120.

¹³³ Szövegkiadása: VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II, 231-235.

¹³⁴ Szövegkiadása: VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II, 224-230.

¹³⁵ Szövegkiadásuk: VERSEGHY 1786-1822/1982-1987. i. m., II, 145-223.

¹³⁶ VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II, 147.

¹³⁷ VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II, 180

¹³⁸ VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II, 228.

védelemnek, a bujaságot nyájaskodásnak, a jóra való restséget nyugalmas életnek állítják be.¹³⁹

Hasonló kritikával a 16-17. századi egyháziaknál is gyakran találkozhatunk: az ilyen szépítést hazudozásnak tartottak és kikeltek ellene. Már Bornemisza Péter a képmutatásról tartott prédikációjában „visszanevezte” a bűnöket: az „alamizsnás” a legtöbbször tékozlót jelent, a „takarékos” fősvényt, az „isteni buzgóságos” kegyetlent stb.¹⁴⁰ Debreceni S. János ismert szövege, *Az keresztyén embernek ez világtul való elbucsuzásának formája* (1615) Guevara nyomán szemléltette a szokásos megszépítéseket: „Elhadlak világ, [...] mert az vakmerő erősnek, [...] az gyűlölséges alkolmatlannak, [...] az tékozló nagyakarónak, [...] a csácsogó ékessen szollónak, az tudatlan kevés szavunak, a feslett erkölcsű szeretőnek, [...] a bosszúálló nemesnek neveztetik”.¹⁴¹ A Szenci Molnár Albert által kiadott *Consecratio templi novi* című gyűjteményben Ványai Illés versben parafrázálta Szent Jeromos szövegét a hízélgést alázatosságnak, jóakaratságnak nevező, a hízélgedni nem tudót irigynek vagy kevélynek mondó romlott világiakról.¹⁴² Verézi Ferenc szerint a bűnök megszépítő elnevezése a sátán fortélyosságának műve. A sátán mindenkibe olyan bűnt olt, amire hajlama van, és a fősvényt takarékosnak, a tékozlót barátságosnak, a kevélyt jó magaviseelőnek mondja, míg a buzgó imádkozót színes hypocritának nevezi.¹⁴³ A megszépítő ábrázolásmód elleni tiltakozás társadalmi jelentőséget a puritánus Szatmári Baka Péter fejtette ki a legbővebben. Szerinte a lelkész szavait úgy kell tekinteni, mintha Isten maga szólna általuk. „Azért-is nem vethetz hálót a’ Tanito szemeire, hogy a’ jot gonosznak, az edest keserűnek mondgya.” Sem erőszakkal, sem megcsúfolással nem kényszeríthető erre, de megvesztegetéssel sem: „szájokat ne igyekezzed bédugni valami ajándékkal”¹⁴⁴ A megszépítő elnevezések kirívó példái a 18. században is figyelmet keltettek. A marosvásárhelyi általános zsinatban lezajlott heves veszekedést a zsinati jegyző, „mint a’ magyar Eloquentiának Apuléussa vagy Avancinussa”, a „szeretetbeli visszavonás” szavakkal örökítette meg; kifejezéséből „tréfát csinála egy valaki, ‘s minden veszekedéseket kezde Szeretetbeli visszavonásoknak nevezni”.¹⁴⁵

Verseghy elitelő nézete azonban mélyebb filozófiai alapon nyugszik, mint prédikátor elődeinek szokásszerű dörgedelmei. *Az emberi nemzetnek életkorairól* szóló történetfilozófiai rendszer fedi fel a legnyilvánvalóbban e mélyebb összefüggéseket. Az emberiség ifjúkorának bárdjai voltak azok, akik „Mennyei fajzatnak hirdették büszke dalokban / a buta hérosokot”,¹⁴⁶ s a tévedésből, elfogultságból vagy tudatos manipulációból eredő efféle téves megítélések a fizikai és a szellemi nyomorúság változatos szenvedéseit idézték elő a történelemben. A tényszerű, józan, világos megítélés követelése nyilván olyan hermeneutikai kívánalom, amely megakadályozhatja a hasonló történéseket.¹⁴⁷

Pedig a minősítéseknek ez a csúsztatása voltaképpen retorikai tudnivaló: a *genus demonstrativum* közkeletű, már Arisztotelész által ajánlott, igen gyakorlatias eljárása. „Ismerni kell azokat a tulajdonságokat is, amelyek közel esnek a létező

¹³⁹ VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, i. m., II. 233

¹⁴⁰ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Bp., Akadémiai. 1960. 232.

¹⁴¹ Idézi LUKÁCSY Sándor, *Magyar haláltáncok*. ItK. 1991. 111-137. ua. = LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*. Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő Irodalom). 319-356. 118.

¹⁴² JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 86-103, 96-97.

¹⁴³ RMK I, 916.

¹⁴⁴ RMK I, 1045.

¹⁴⁵ HERMÁNYI DIENES József *Szépítői munkái*, kiad., bev., jegyz. S. SÁRD1 Margit Bp., Akadémiai-Balassi Kiadó. 1992 (RMPE, 9), 405.

¹⁴⁶ VERSEGHY 1989. i. m., 69.

¹⁴⁷ Vö. a *Rikóti Mátyás* pórjának szavaival: „többre böcsülöm én a tar valóságot, / mint a felségesen konganó hazugságot / melly megrontja bennünk a bölcs józanságot.” VERSEGHY 1989. i. m., 132.

erényekhez, mert ezek a dicséret és a feddés tekintetében mintegy azonosak azokkal, pl. az óvatos ember hideg és ravasz, az egyszerű ember tisztességes, a közönyös szelíd. És minden tulajdonságot a hozzá közel eső tulajdonságok legjobbjával kell megnevezni, pl. az indulatost és szenvedélyest őszintének, az önfejtőt nagyvonalúnak és méltóságteljesnek kell mondani; s azt, aki szélsőséges, olyannak, mintha az erénynek megfelelően viselkedne: például a vakmerőt mondjuk bátornak, a meggondolatlant bőkezűnek.”¹⁴⁸ Ugyane retorikai eljárás lényegét Zrínyi Miklós így foglalta össze *Mátyás-elmélkedéseiben*: „Arra tanítja a discretio a historicusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozásait mikor írjuk, ne írjuk mint vétkeket, hanem sicut virtutes imperfectas”.¹⁴⁹

Ez a retorikai fogás a 19. század elején, a klasszicizáló gyászbeszéd vonatkozásában hazai egyházi szerző ajánlásai között is megjelent. Horváth János veszprémi kanonok 1816. évi kézikönyve szerint a halotti beszéd tárgya „az Isteni kijelentéssel tökéletesen egyező gondolkodása’, érzése’, cselekvése’ módja az elhunytak”.¹⁵⁰ „Akár mekkorák légyenek a’ hősnek ismételten fogyatkozásai, mind azokat néki [a szónoknak] is fedeznie szükséges: különben botránkozást fog szerzeni, s’ szeretetlen árulóává leszen a’ titkoknak. De mit ha tudva voltak? Igaz, hogy a’ czégéres latarságoktól legjobb volna meg tagadni a’ közönséges halotti dicséretet: de [...] még a’ csekély reménységet is, mellyel idvességök eránt lehetne lenni, [...] egészen eltöröllye? [...] Tanácsosabb úgy választani a’ tárgyat, hogy azok el mellőztethessenek; vagy ha meg kell érintetniek, a’ nagyobbak, finom, ‘s eszes módokkal kerültessenek meg; a’ kisebbeknek homályok pedig, helyesen választott, vidámb színekkel kendessék fel.”¹⁵¹ A „vidámb színekkel kendessék fel” kifejezésen teljes biztonsággal érthetjük az imént Arisztoteléstől idézett tanácsokat.

Horváth János Verseghy tisztelő jó barátja volt, homiletikai írása egy évvel Verseghy *Analyticájának* vonatkozó kötete előtt jelent meg, Verseghy könyvtárában halála után össze is írták annak egy példányát.¹⁵² Igaz, nem tudjuk, mikor került oda: lehetséges, hogy csak 1819-ben vagy azután, az Egyházi Értekezések és Tudósítások cikkeinek ügyében való kapcsolatfelvételt követően. Verseghy prédikációiban azonban a gyakorlatias eljárás követése helyett épp leleplezése és helytelenítése, egyáltalában a prédikátorok ismereti-teológiai felelősségének hangsúlyozása ismétlődik, egy helyütt az a vád is kimondatik, hogy a vigyázatlanul és felelőtlenül eljáró concionatorok teológiai tévelygések hintegetői

¹⁴⁸ Arisztotelész 1367a-b; .ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás. Bp., Gondolat, 1982. 49. Quintilianus retorikája megismételte .Arisztotelész szavait: III,7,25. Noha mindkét retorika megállapításait intenzíven kiaknázták a 16-17. század retorikaelméleti írói, a latin nyelv- és irodalomhasználati rendszerrel ismerkedő diákok a népszerű iskolai auktorok szövegében is olvashattak ugyanerről. Plutarkhosz Szolón-életrajzában például ez áll: „Egyes írók rámutatnak az athéniaknak arra a szokására, hogy a kellemetlen dolgoknak kellemesen és emberségesen hangzó nevet adnak: ezért nevezik a rossz hírű nőket barátnőiknek, az adókat hozzájárulásnak, [...] a börtönt bentlakásnak.” Plut. Szolón 15; PLUTARKHOSZ, *Párhuzamot életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., Magyar Helikon, 1978. I-II (Bibliotheca Classica), I, 184.

¹⁴⁹ ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Zrínyi, 1985 (Zrínyi-Könyvtár. 1), 184. A vétkek fogyatékos erényekként való beállításáról szóló gondolat közvetlen forrása Klaniczay Tibor monográfiája szerint Pierre Matthieunek. IV. Henrik történetírójának XI. Lajosról írott munkája, amelyet Zrínyi olvasott (KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1954; 1964, 557). Bene Sándor nemrég – BENE Sándor, *Egy kultusz születése: A Zrínyiek 17. század második felének közvéleményében, I. Égi és földi dicsőség (A közvélemény és manipuláció toposzainak fejlődésvázlata a 17. század első feléig)*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1996 – Vittorio Siri *Mercurio*-előszavát vette gyanúba a Zrínyi-hely forrásaként Siri szerint: ha a fejedelem valamely nem teljesen tökéletes dolgot cselekedett, nem kívánatos, hogy azt nagy szorgalommal megszépítsük, hanem inkább az erény tökéletlenségének, mint rosszindulatból eredő hibának kell ítélnünk.

¹⁵⁰ HORVÁTH János. *Az ékesszólás a’ koporsóknál*, Veszprém. 1816 (a továbbiakban: HORVÁTH J. 1816). 6.

¹⁵¹ HORVÁTH J. 1816, *i. m.*, 9-10.105

¹⁵² DEME 1985, *i. m.*, 132. tétel.

lehetnek, ahogyan ez a Mária-kultusz egyes túlkapásai esetében történt.¹⁵³ Az oktató beszéd felértékelése és az igazságtartalmával szemben támasztott kemény követelmények lehetetlenné tették, hogy az igazságot átszínező pragmatikus eljárást Versegthy felvegye esztétikai főművének ajánlásai közé. Pedig a szónoklatot tárgyaló fejezet igen hosszan foglalkozik a panegyricus és a *genus demonstrativum*hoz tartozó más beszédek, például a halotti beszéd invenciójának sajátosságaival.¹⁵⁴

A 16-18. századi európai prédikációirodalom szakirodalma a közelmúltban, a kilencvenes években eljutott annak kimondásáig, hogy a *magnitudo* és a *praesentia* egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatászközeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet. A homiletikának ez az – egykorú retorikával szemben is egyértelmű fölényt mutató – teoretikus eredetisége és elevensége a 18. század végére szorul háttérbe a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníciómodelljével szemben.¹⁵⁵ Versegthy elmélete is, gyakorlata is világosan visszaigazolja a változás bekövetkeztét. Szentbeszédei, főként katolikus elődeiével szembeállítva, semmiféle episztemikus funkcióval nem rendelkeznek, szónoki gyakorlata sokkal inkább a korábbi hazai kálvinista prédikációelmélet kartéziánus rendszerével rokonítható. Ugyanakkor annak is nagyon kevés jele van az életműben, hogy – az európai fejlődéstendenciákhoz hasonló módon – a poétika mozdulna nála a korábban a homiletika által elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé. Ami nagyjából azt jelenti: retorikai munkásságát nem a *litteratura* elméletének történetében értékelhetjük, sokkal inkább a *res litterariáé*ban.

---

¹⁵³ VERSEGHY 1786-1822/1982-1987, *i. m.*, I. 115.

¹⁵⁴ VERSEGHY 1816-1817/1972-1979, *i. m.*, X, 559-563.

¹⁵⁵ Debora Kuller SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hreg. Heinnch Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 121-142.

Notheisz János: Pennaháború a Magyar Aglája körül

Előadásomban Kazinczy Aglája-kritikájáról és annak háttéréről lesz szó. Ezért a cím némi magyarázatra szorul. Kérdés ugyanis, nevezhető-e a Verseghy-kötet kritikai fogadtatása pennaháborúnak. Ez nyilván csak némi megszorítással tehető. Egyrészt a fogalom a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban a Szalai Anna-összeállította kötetnek köszönhetően foglalt a „prozódiai harcra”, az „Ypszilon háborúra”, az „Árkádia-pörre”, a „nyelvújítási harcra” és az „Iliász-pörre”.¹⁵⁶ Másrészt a háborúhoz két fél szükséges. Az „Aglája-pör” pedig látszólag csak egy csapás, Kazinczy bírálata. Erre Verseghy közvetlenül nem reagál. Éppen az egyik Verseghy-émlékülésem emelte ki Margócsy István, hogy „szinte teljesen említés nélkül hagyja Kazinczy recenzióját”¹⁵⁷ Voltaképpen persze állandóan reagál rá, csak nem nyíltan, hanem burkoltan. Latin nyelvű grammatikája – poétikája – esztétikája például nem egy Kazinczy-ellenes passzusról tanúskodik.

Az Agláját kézbe véve viszont az látszik, hogy Verseghy maga hozzákapcsolja a kötetet a pennaháborúkhöz. A bevezető – „A magyar versnek külömbféle nemeiről” – a prozódiai háborúba, a függelék – „Verseghy Ferencznek deklarációja filologyiabeli munkáira nézve” – pedig az Ypszilon háborúba kapcsolja a kötetet. Igaz ugyan, hogy a verstani bevezető kevésbé polemikus, mint a hagyományos rímes-ütemhangsúlyos verselést kiátkozó korábbi írásai, s az is igaz, hogy a „declaratio” az előzményekhez képest kiváltképpen békülékeny hangnemű, a kötet egésze mégis „háborúba ágyazott” lesz ezáltal. Nyilván kritikai megítélése sem lesz független e háborútól.

Ebből a szempontból az Aglája, amely kötet Verseghy szándéka szerint alighanem eddigi költészetét reprezentálná, bizonyára szerencsétlen időpontban jelent meg. Kétségtelen, hogy szerzője a börtönbüntetés előtt a magyar irodalmi élet első vonalába tartozónak számítható, s maga Kazinczy is társnak tekinti őt, korántsem elhanyagolható kritikai megjegyzései, kifogásai ellenére. Mint arról később még lesz szó, több versét közli az Orpheusban és a Helikoni virágokban. Közismert, hogy Kazinczy előbb szabadul a börtönből, mint Verseghy, s az is, hogy a rendkívül aktív levelező Kazinczy Verseghy szabadulásakor már az irodalmi élet középpontjában van. Verseghy börtöne után elsőként a Rikóti Mátyást jelenti meg 1804-ben. aztán a Kolomposi Szarvas Gergely úrnak... víg élete és nevetséges vélekedései című munkát 1805-ben, s még ez évben a támadások középpontjába kerülő Tiszta magyarságot. Amikorra 1806-ban megjelenik a Magyar Aglája, tetőpontjára hág a Tiszta magyarság-kiváltotta ismert nyelvészeti vita, amelyben Révai mellett részt vett a Kazinczy-triász későbbi tagja, Horvát István is. Kazinczy már a Rikóti Mátyással sem tudott mit kezdeni, mert gyökeresen ellenkezett az ízlésével, s mindazzal, amit ő az irodalom lényegének tartott, a nyelvészeti vita pedig végképp Verseghy ellen fordította őt magát és az akkori és későbbi kazinczyánusokat is.

A nyílt polémiába a vezér ugyan részben akarata ellenére keveredett. Egy magánlevélben állt ki ugyanis Révai mellett a Révai–Verseghy vitában. Ebben a levélben leszögezi ugyan, hogy ő Verseghyt szerette, lényegesebbek azonban kritikai megjegyzései, „...csak a jó embert, a munkás embert, a szerencsétlent szerettem, külömben őtet mindég kellem nélkül szűkölködőnek, rögzös beszédű írónak néztem, most pedig azonfelül egy tökéletes megromlott fejű

¹⁵⁶ Pennaháborúk. Összeáll.: Szalai Anna. Szépirodalmi K., Bp. 1980.

¹⁵⁷ Margócsy István: Verseghy szerepe kora irodalmi életében. In memoriam Verseghy Ferenc 2. Szolnok, 1978.16. l.

grammatikusnak nézem”. Visszamenőleg úgy ítéli meg az eddigi Verseghegy-életművet, hogy „kivéven egy-két dalát – egyet kettőt az ötven között – én nem tudtam soha szépnek, nem csak olvashatónak is lenni semmi mívét... Olvastam azután Rikótiját; olvastam Grammatikáját, olvastam Tiszta magyarságát! Mit mondok? Nem olvastam!” A Révaihoz írt magánlevélbeli kritika lezárása rettenetesen hangzik, ha egy volt fogolytársról esik szó: „Vissza inkább a foglyukakba!”

Mint ismeretes, ezt a magánlevelet Boldogréti Víg László álnéven közlése Horvát István a Versegi Ferencnek megfogalmazott okoskodása a tiszta magyarságban című röpiratában.¹⁵⁸ Kazinczy megdöbben az inkorrekt ségen. Az idézetekből is kiderül, a levél hangneme szerint valóban nem a nyilvánosság számára íródott. Kazinczy – rá jellemző módon – meg is írja a példátlan esetet boldog-boldogtalannak. Egyik legjellemzőbb a Cserey Farkashoz írt, 1807. augusztus 19-én kelt levél. „Versegi Ferencz rabtársam, ‘s annyiba mennyibe barátom, miólta haza-szabdúlt, a’ Nemzet első Grammatikusa, Révai Miklós ellen képzelhetetlen gorombaságokkal költ ki... Meg is érdemlette a megczáfolást, a’ gorombaságok pedig azt érdemlették, hogy a’ felelet hasonló legyen... Révai felelt hát, de nem maga, hanem három tanítványa által. Azok Versegit öszve meg öszve tiporták. Versegi meglátta az első munkában tett vagdalást, ‘s tavaly a Kultsár leveleiben (Hazai tudósítások. N. J.) az egész nemzet előtt protestált, hogy ő mint bántattatik, s azt mondta kinyilatkoztatásában, hogy hiszen ő nem vitat semmit, néki mind egy, akár hogy írjon s’ szóljon a’ magyar, csak jót mondjon”. (A Hazai tudósításokban megjelent „deklaráció” az Aglája függeléke. N. J.) „A Révai iskolája felelt Verseginek ugyan csak a Hazai tudósításokban. Én 5-a Aug. 1806. írtam Révainak és elbeszéltem neki, mely gondolatlan cselekedetnek nézem a Versegiét... S gondold! gondold! Most Kis István sátoránál könyveket vásárolván megveszem az Anti-Verseginek még nem látott darabját, ‘s amint mindgyárt ott a könyvet nyitogatom, szemem elébe akad az egész levél. Borzadás futott végig az egész gerinczemen, mert már az csakugyan sok, hogy a’ mit barát barátnak mond, azt az egész hazának elmondjuk, mégpedig az írónak engedelme, sőt híre nélkül.”

Később, amikor Kis Jánosnak 1807. augusztus 28-án számol be Kazinczy levélben az őt joggal irritáló esetről, egyrészt már-már vállalja az inkorrekt módon közlött magánlevelet: „követtem-e illetlenséget? Meg van-e bántva Versegi vagy inkább az igazság?” Másrészt az Agláját is a polémia kapcsolja. Idézi az Egy goromba poétára egyik versszakát, melyet szerinte Verseghy „Batsányira nem faragott, hanem kalapált”, s hozzáteszi, hogy az az ember, aki ilyesmire képes, „nem érdemel kíméletet”. A levélben az Aglája egészét meglehetősen élességgel bírálja. Arról beszél, hogy ha a Révainak írt levél idején ismerte volna, arról is azt mondta volna, „amit a Rikótiról, a Grammatikáról és a Tiszta magyarságról”.

A történetet Kazinczy megírja Rumynak is németül (1807. szeptember 20-án), majd Pápay Sámuelnek. Verseghy-ellenessége pedig egyre élesebben jelentkezik. 1807 végén jelenik meg Kisfaludy Himfy szerelmei. Az Előszó említi azokat a költő elődöket, akik nélkül Kisfaludy szerint műve nem születhetett volna meg. Kazinczy erre úgy reagál az 1808. május 10-én Döbrenteinek írott levélben, hogy „Himfy Virágot Krisztussá feszítette az az Versegi és Batsányi közzé, két gonoszok közzé”. A legfőbb sérelme: „Engem mint a’ zsidókat szokták az akasztófán a’ végére akasztott. Nem bánám, ... csak Batsányi után ne tett volna.”

Ezek után jelenti be Kazinczy, hogy készül az Aglája-recenzióra, miként a Himfy-bírálatra is.

Az eddigiekből az látszik, hogy Kazinczy Verseghy-megítélése 1803-tól az Aglája bírálatáig egyre negatívabb. A Pályám emlékezete és a Fogságom naplója

¹⁵⁸ Horváth István: Versegi Ferencnek megfogalmazott okoskodása a tiszta magyarságban. In: Pennaháborúk. 346-348. l.

ismeretében joggal vethető fel, hogy ez a megítélés már a börtönévek alatt is meglehetősen negatív volt. Valójában azonban a börtönből írt levelek és a későbbi prózai művek (1828-ban jelent meg a Pályám emlékezete, a Fogságom naplója még későbbi) nem ugyanazt a Verseggy-megítélést mutatják. Érdemes szembesíteni a Kazinczy-próza néhány közismert jelenetét a fogság idejében írt levelekkel.

Egy idézet a Fogságom naplójából: „Az én ajtómmal általellenben állt a Verseggy Ferencé, 's ápril 1-én nyitva lévén az ő ajtaja is, megpillantám őtet. Gömbölyű szakállá veres volt. – Francisce Ahenobarbara (Vörösszakállú Ferenc) – kiáltám neki, de a tisztem elmozdíta azonnal az ajtóból bennünket. – Ez a rossz ember szörnyű alacsonyságokkal vitte szerencsétlen esetét, sírt, nyivákkolt, szent énekecskéket énekelgetett...”¹⁵⁹

Egy másik jellemző jelenet, ugyancsak a Fogságom naplójából. Együtt tudják meg a hírt, hogy kegyelmet kaptak, nem fogják kivégezni őket. „Verseggy és én együtt jövénk ki a refectóriumból. – De mondd csak, mondám – micsoda ember volt ez a Hajnóczy, hogy hozzá írt leveleim közül nékem kettőt in processu adtak? Őtet 1794-ben augusztus 16-án fogták el. Martinovicst aug. 1-én, miért nem égette el a leveleket? – Mi gondom nékem azokra – mondta Verseggy – én csak annak örülök, hogy már most jóízűen ehetem. – Nem hiába pap vagy, felelém csodálkozva, hogy még fogságodban is a hasad az istened.”¹⁶⁰

Ezekkel szemben 1795. június 5-én anyjához írt levelében dicséri Kazinczy Verseggyt, hogy a szomszéd cellában énekelgetve felvidítja őt.

Amikor Budán elválnak egymástól a foglyok, a Fogságom naplója írója azt tartja fontosnak megemlíteni, hogy „alig találának oly szekeret, melybe Verseggy a maga tisztje mellett megférhetett volna, fara oly széles volt.”¹⁶¹

Ezzel szemben Fraknói idézi Verseggynek Kazinczyhoz intézett meleg szavú levelét abból az alkalomból, hogy a fogságban elváltak egymástól. „Kedvesem, köszönöm ereklyédet. Tisztelem és szeretem örökké szívedet. Vidd kevés részecskéjét énemnek viszonylag jó szívvel. Ha szenvedésemnek nem volna egyéb haszna annál, hogy szíveink szorosabbra összekapcsoltattak, dicsekednék vele a' helyett, hogy alatta szenvedjek.”

Verseggy grammatikusi terveiről ez olvasható a Pályám emlékezete III. könyvében: „Verseggy nagy dolgokat forral. Adelungunk akar lenni, 's grammaticát ad 's lexikont. Az is kell, de a nyelvet nem a grammaticus, nem a lexicographus viszi elő, hanem az író; a grammaticus elposhasztja magát 's cirkalmaz, ahol szabad kézzel kell dolgozni 's annyit ront, amennyit épít. – Nincs philosophikusabb nyelv, mint a miénk! – ezt kiáltozza kevélyen 's örvendezve. E dicsőségen én legalább nem igen kapok... Mindent nagyot akar, nagy grammaticát, nagy lexikont. Nagy könyv nagy rossz, azt mondta egy görög. Meg ő maga a grammaticát magasztalja, én mindég az ízlést magasztalom, de a grammaticusnak gyanús portéka... Hogy nyugalomban maradjunk, arra kéréim, hogy énekelgessen. Azt jobban tudja, mint a nyelv dolgait.”¹⁶²

Kishez a fogságból viszont ezt írta Kazinczy 1796. november 16-án: „Verseggy Magyar Lexikont és Grammaticát dolgozott a fogságban. Budán közölte velem plánját. Sokban igazsága van.” Igaz, hozzá is teszi ehhez, hogy nem mindenben („est ubi peccat”).

Kazinczy már szabadulása után meleg hangon említi a még fogoly Verseggyt Virág Benedeknek, amikor dicséri annak egy fordítását: „Fordításod igen szép... ezt fogná Verseggy is vallani, ha munkádat olvashatná, mert ő

¹⁵⁹ Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. Sajtó alá rendezte Geréb László. Bp. Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é. n. Új könyvtár. 53. l.

¹⁶⁰ Fogságom naplója. 78-79. l.

¹⁶¹ u. o. 85. l.

¹⁶² u. o. 90-91. l.

Literatúránk' elő-menetelét nem szívelli kevésbé a' maga dicsőségénél." (1802. március 31-én kelt levél.)

Mindebből talán joggal következtethető, hogy amit a Fogságom naplójában Kazinczy Verseghyről ír, az nem okvetlenül az egyidejű élmény tükre, hanem az 1804-től egyre negatívabb Verseghy-kép visszavetítése (is).

Az Aglája recenzálásának szándékát Kazinczy a megjelenés idejéhez képest korán bejelenti. Noha a német nyelvű bíráló a Neue Leipziger Literaturzeitungban 1808 végén, Bécsben pedig 1809 június 1-jén jelenik meg, már 1806. október 21-i levelében ezt írja Révainak (éppen neki!): „Szeretném nevezetesen, ha a Magyar Aglája vétetnék vizsgálat alá. Vannak abban jó darabok is, nekem azt megvallani éppen nem kerül sokba, sőt örömmel vallom, de által nem látom, miként jutha az a versgyűjtemény a Kellem Istennéji egyikének nevéhez.”

Ettől kezdve Kazinczy készül a recenzióra.

Először úgy tervezi, hogy azt magyarul írja meg, és Rummy Károly György professzorral fordíttatja németre az Annalen der Literatur und Kunst számára. A Rummyhoz írt levélben arról is ír, hogy anonimitását megtartaná, nem szeretné, ha a stílusáról ráismernének. Más kérdés, hogy aztán a bíráló megjelenése után fűnek-fának megírja, hogy övé a recenzió, amit végül németül írt meg, Rummy csak stilizálta és apróbb változtatásokat tett.

A szöveg is a cím bírálatával kezdődik, a már idézett Révaihoz írt levél szellemében. Kifogásolja, hogy a szerző a legfinomabb báj istennőjét közönséges és alantas természetű és tartalmú költeményekkel szentségteleníti meg. Ezután ismerteti a szerkezetet. A „3 laptól 24-ig a magyar verselésről van szó, a 25-től a 208-ig olvashatók a költemények, ezek után kötetek következnek, majd Verseghy vitája Révai professzorral és tanítványaival.” Ezután egy elismerő bekezdés következik Verseghy ritmuskészségéről. Megállapítja, hogy Verseghy nagy készséget árul el a horatiusi és különösen a német formák használatában. Kiemeli azt is, hogy ez azért is nagy dolog, mert a magyarban kevés a rím, és akik rímes időmértékes formában írnak, nagy nyűgöt vesznek a nyakukba.” (Jegyezzük meg, hogy Verseghy verselési képességeit az általa Ráday-nemnek nevezett formában Kazinczy soha sem vonta kétségbe.) Jellemző, hogy a szövegben megdicséri egyik legfőbb hívét Kis Jánost, amikor azt írja, hogy a legjobb magyar költők például Johann Kis is rendszerint a rímes verselésben csak rímekben dalolnak.

Az első kifogás az, hogy a kötet nincs könyvekre osztva. Ódák és dalok, valamint Boccaccio Dekameronjának ízlése szerint elbeszélte sikamlós történetek keverednek egymással, és ez zavarja a Horatiustól és az újabb lírikusoktól (pl. Gleim, Bürger) sikerülten fordított dalok élvezetét.

Dicséri a kötetkezdő Horátius-átköltést, majd kifogásolja, hogy a népies elbeszélést, A baktai parasztot a legalacsonyabb rendű tárgy ellenére hexameterben fordítja Verseghy. Ratsky osztrák költőt állítja példának, hogy ő rímes versekben írta volna meg, ráadásul rövidebben.

Ezután a recensensnek tetsző (vagy részben tetsző) versek felsorolása következik.

Ezek a Horátius nyomán született ódák közül az Irigységhez, A Tél, Örzsikehez, s leginkább a Glicerához. Még szebbnek ítéli a német költőktől, Bürgertől, Gleimtől és másoktól fordított német dalokat (Búcsúzás a Múzsáktól, Dámon és Rozilis; A korosabb szépség; A' Házasság; A haldokló leány, Julis a táncban, Czidli; Laurához, Barátnémhoz, Klárihoz, Thirzis sírja felett, Örzsike, A Nefelets; Klárikához, Phyllis, Rozilis, Lilla, Christinka.) S mindehhez hozzáteszi, hogy bár még vagy tíz ilyen dalt adott volna a szerző, ahelyett, hogy hosszú és elég undorító elbeszélésekben tetszelgett, amelyek megbotránkoztatják a képzett ízlésű olvasót.

Aztán arról van szó, hogy a szerző ízlése nem tiszta. Kifogásol egy sort: „marha gyanánt repül tajtékozó paripán dárdahalál közé”, de leginkább azt kifogásolja, hogy Boccaccionál a képzett olvasó kárpótlást talál abban a tekintetben, hogy ami ott nicht sittlich schön (erkölcsileg nem szép), legalább sinnlich schön (nyelvileg szép), itt azonban nem.

Végül kifogásolja a recenzens a szerző nyelvtani hibáit, s megdicséri szerencsés szóalkotásait. Az Egy goromba poétára szövegét Révaira vonatkoztatja, s nem tartja szerencsésnek a publikálását, mert kevés joga van szerinte a szerzőnek panaszkodni Révai ellen.

Maga a bírálat talán nem is olyan durva, mint a híre. A kapcsolódó levelek azonban mélyebb, sőt mélyülő gyűlöletről tanúskodnak. Esett már szó róla, hogy a megjelenés után Kazinczy viharos gyorsasággal kürtöli világgá, hogy a recenzió az övé. 1809. november 10-én írja meg Vitkovicsnak, november 11-én Kis Jánosnak, november 13-án egyszerre Döbrenteinek és Pápay Sámuelnek. Különösen a Vitkovicshoz írt levél tanulságos. Azzal kezdi, hogy szinte egyszerre vette a Bécsi Annálisokban róla írt recenziót, s azt a kettőt, amelyet ő követett el Verseghy és Himfy ellen. „Tartok tőle”, – írja – hogy némely arra az igazságtalan vádra vetemedik, hogy én magam kürtölém nagynak magamat.” (Ezt meg is kapja Ruszek apát közvetítésével Kisfaludytól.) Verseghynek pedig legszívesebben szemébe vágná véleményét. „Mit mond Verseghy a Recenzióra, azt nem tudom. De én azt az egész Recenziót el merném neki olvasni egy egész Auditórium előtt ‘s midőn a schlüpfrige Erzählungok és kivált a Batsányira lőtt igen tompa hegyű nyilacska fordúlna elő, nagyon szemébe mereszteném a szememet, s emlékeztetném az ő modestiájára melly másokat csak meg nem nevezve bántogat. Ám ha neki olly igen nagy kedve van a’ vastagabb szerelem örömeit festegetni, fesse: de fesse szépen, lehet azt úgy is”.

1810-től Vitkovics megpróbál békíteni Kazinczy és Verseghy között. Arról beszél, hogy „azt gondollya a Világ, hogy Révai Tanítványi Versegit a végső dühöségig gyűlölik. Én, ha engemet is ezen Tanítványok közé számlálnak, Versegit forrón tudom szeretni mind a mellett, hogy sokban vele egyet nem tartok. Versegi az én földim, Versegi az ő Német nyelven kiadott Gramatikájában egy hozzám írt hexametrumi munkával megtisztelt (A régi Aranykorrúl N J). Versegi Poézisából én tanultam. Mennyi nem ok, hogy én őt gyűlölhessem.”

Április 12-én pedig azt írja meg Kazinczynak, hogy a várban találkoztak Verseghyvel megösmertették vele „Palinkat” (Szemerét) és Kölcseyt is el fogja vinni hozzá. Erre ugyan válaszol Kazinczy egy Horváthoz írt levélben. „Hogy Szemerénk Verseghyt még eddig nem ismerte, ezt nem csak sajnálom, de szégyellem is. Szabad embernek szabad ember módjára kell bánni; ne tartóztassa attól magát, hogy barátjai Verseghynek nem barátjai. Én magamról szölván legalább állíthatom, hogy Verseghyt rossz írónak tartom ugyan, de olyannak, akiben talál becsülni valót a’ ki a becsülni valót becsülni akarja”. Érdemi közeledés azonban nem történik.

Ha az eddig tárgyaltak alapján az a kép alakult volna ki, hogy a börtönbüntetésük előtt harmonikusnak tekinthető Kazinczy–Verseghy viszony 1803-tól megromlott, s hogy e viszonyromlás tükre Kazinczy Aglája-recenziója, akkor ezt a képet sürgősen árnyalni kell.

Árnyalni azért, mert Verseghy-költészetét illetően Kazinczy súlyos kifogásokkal élt már a börtön előtt is. Igaz ugyan, hogy dalokat jelentet meg tőle az Orpheusban és a Helikoni Virágokban, s az is igaz, hogy nem egyet levélben dicsér is, de már ebben a periódusban is ízléstelenséget lát nem egy Verseghy-fordulatban. Érdemes e tekintetben példaként szemügyre venni egy Regmecen, 1792. február 13-án kelt, Ráday Gedeonhoz írt Kazinczy-levelet. Ebben egyrészt arról beszél, hogy gyönyörködve olvasta a Museum utolsó darabját, „kivált

Verseginek Barátságát". A vers 1791-ben jelent meg a Kassai Magyar Museum II. kötetében, publikálja Verseghy a Mi a poézis? mellékleteként is, az Aglájába pedig Rosilishoz címet adva veszi fel.

A barátság

Mit? Leányka! ily korodban arra kérsz-e engemet, hogy tenéked, mint barátod, felszenteljem szívemet?	Nem tudod te, a barátság melly nehéz olly szívek közt, mellyek választást nem tudnak a barát s a kedves közt
---	---

Kérj szerelmet, szép leányka!
még virágzik életünk:
ötven esztendő korunkban
jó barátok lehetünk.

Ugyanebben a levélben azonban elrettentésül lemásolja A régiség című Verseghy-darabot azzal a megjegyzéssel, hogy „nevetséget indított mind azok előtt, akik olvasták”.

A' régi asszony zsembes
A' régi férj nem kedves;
A' régi bajnok roskad;
A régi szűz el-hervad;
Mindenben rossz a régiség
A bort ki-véve.

S végül versenyre is kél e levélben Kazinczy Verseghyvel a Die Gewissheit című Lessing-vers Verseghy-fordítása mellé odateszi a sajátját is, Rádayra bízva a döntést, melyik jobb.

Kazinczy	Verseghy
Még hólnap érem é, nem é, Azt nem tudom!	Ha hólnap meg élem é, Azt nem tudhatom
De ha hólnapra virradok, Hogy hólnap kancsót forगतok, Bezzeg tudom!	De hogyha hólnapot meg élem, Azt jó bor mellett el-henyélem, Bizonyal mondhatom

Hogy megkönnyítse Ráday Gedeon döntését, Kazinczy azért el is magyarázza, miért jobb az ő átköltése. „A Versegi fordítása hideg vérrel van csinálva, az enyém crapulás fővel, melly még akkor is szédeleg az előbbi kancsó forगतásától.”

Közvetlen bizonyíték nincs rá, de joggal feltételezhető, hogy Kazinczy kritikája átdolgozásokra is inspirálta Verseghyt. A Thirzis és Kloé című, a Kassai Magyar Museum I. kötetében megjelent verset például úgy veszi fel Kazinczy a Helikoni virágokba, hogy elhagyja az utolsó két versszakot. A teljes szöveg:

Thirzis és Kloé

Thirzis.	Kloé
Lányka! utat szerelmemnek nyiss már egyszer szívedbe; adgy helyt, kérlek, kérésemnek, (fogadgy szeretetedbe.) ím'! e' szív hosszad hív.	Nem. Barátom, meg-nem hajlok hirtelen kérésedre, Nem lobbannak bölts Leányok (szapora szerelmekre.) Hevesség, nem hívség.

Thirzis.
Ne tsudáld, ha illy kérésem,
Vagy szerelmem szapora,
tudod, hogy a tűz sebessen
(tsak a' jó fát lobbantya.)
Úgy a' Kép
hogya ha szép.

Kloé
Szárász szokott a' fa lenni,
hirtelen melly fel-lobban!
Lassan kezd a nyersebb égni,
(de állhatatosobban).
A' bölts szív
lassan hív.

Kazinczy szerint „nyer ezzel a vers, a nyers fa képe amúgy sem illik az állhatatos szerelem kifejezésére”. Verseghy – talán e kritikának is köszönhetően alaposan át is dolgozza a szöveget.

Dámon
Szép Rozilis! mit halasztod
még tovább szerelmedet?
Bal gyanúkkal mit fonnyasztod
érted égő szívemet?
Óh! e' szív
holtig hív.

Dámon
Vaj de hányam megcsalódtak,
kínozván a hűseket,
kik szomorgva elvonódtak,
s' másnak adták szíveket.
Czélra jut,
át ki fut.

Rozilis
Sok menyecske már megbánta,
Hogy férjének könnyen hitt,
S' egy szavára néki szánta
lánykorában mindenit.
A' ki vár
jobban jár.

Rozilis
Ah! Rozilis azt nem várja,
hogya te mással egybe kelly
Lessz örömmel élted párja,
csak te benne kedvet lelly.
Ő még él,
néked él.

A jobbító szándékú korrigálás és bírálat Kazinczy részéről jelen van 1803 után is. Az Aglájában megjelent A válogató című vers eredeti szövegét Virág még 1803. december 31-én küldi el Kazinczynak.

Én egy gazdag asszonyért
Szélnek adgyam nyugtomat,
a' ki alkudtt zsoldokért
jusnak tartsa lángomat
s olly nagy mint a Mátrabércz
A' kalmárlott mátkaság
Mint palástolt szolgaság

Én egy büszke asszonyért
nyúgbe vessem szívemet,
a' ki emberségemért
pórnak szidgya véretem?
Légy te! Gyöngyöm ollyan vér
mellyel herczeg fel nem ér!
Páromtúl a megvetés
rosszabb mint az etetés.

Én egy szentes asszonyért
klastromozzam éltemet,
a' ki nyájas csókomért
kárhoztassa lelkemet?
Légy te olly szent alkotmány

mint a' most lett szűz leány!
Kút felett a szomj ázás
Túrhetetlen sorvadás

Én egy bölcske asszonyért
háborgassam álmomat
a' ki Plátós bábokért
megtapodgya lángomat!
Légy te olly nagy lelki kincs,
mint a' mellynek teste sincs!
még e' földönn vándorlok,
Széllel jól nem lakhatok.

Én a legszebb asszonyért
felhevítsem véretem,
a' ki másnap Dámonért
megvetendi szívemet?
Légy te! Gyöngyöm ollyan szép,
mint a' legszebb angyalkép!
Nékem nem vagy angyalom,
Hogyha Dámon sógorom.

Kazinczy a szöveget Nagy Gáborhoz írt levélben kritizálja. „Nagy szépségekkel bír és nagy fogyatkozásokkal” – írja. „Homályos, erőltetett s az a sógorom a végén a dalba nem illik. A Lied nem olyan bé-rekesztést kíván, ha csintalan is, mint az epigramma.” S még hozzátesszi: „Ezt közölheti az Úr, a' kivel tetszik”. Nyilván Verseghynek üzen.

Alighanem jól érzékeli Kazinczy, hogy a szöveget pajzán, játékos versmenet jellemzi (erre utalhat a „csintalan” jelző), s azt is, hogy az egyes versszakok kérdéseit ironikus felszólítás követi. Jellemző alakzat a túlzás (pl. gyöngyöm légy oly nagy, mint a Mátrabércz), majd ezt ellenpontoszza a versszakok földközeli, józan zárlata. Ám a „luksógorságra” utalás a szöveg végén aligha csak az ő ízlését sérti. Verseghy át is alakítja az utolsó sort erre: „Ha mással kell osztoznom.”

Hogy elfogult-e Kazinczy Aglája-bírálat, az nyilván nézőpont kérdése. Tény, hogy a versek közül azokat dicséri elsősorban, amelyek a kortársak nagy részének értékelése és az utókor megítélése szerint is a legjobbak, a dalokat. Az eddigiekből is látható, hogy a dalok általában rostálva, többször „megjobbítva” kerülnek a kötetbe.

A Horatius-magyarítások új fejleményt jelentenek Verseghy költészetében a börtönének előtti állapothoz képest. Kazinczy ezeket is dicséri, bizonyára joggal. Én egy korábbi dolgozatban ugyan szóltam arról, hogy a szabad fordítások, átköltések s az ízlés egyenetlensége könnyen szül Verseghynél zavaros, a szöveg egészébe nehezen illeszthető képeket.¹⁶³ Lehet, hogy Kazinczybb voltam Kazinczynál.

Úgy tűnik, baja Kazinczynak kivált a schlüpfrige Erzählungokkal van. Hogy micsoda, arról épp a legutóbbi emlékülésen szólt szellemesen Margócsy István. Csak a lényegét emelem ki: „Kazinczy a szerelmi művészetet szublimált és testetlenített formában képzelte megvalósíthatónak – nála az erotika az elhallgatás, az allúzió retorikai alakzatában rejtőzködhetett csak. Ha ennél nyíltabb utalással találkozott, ízléstelenséget kiáltott.”¹⁶⁴ Lehet persze más baj is ezekkel az elbeszélő

¹⁶³ Notheisz János: Képpalkotási sajátosságok Verseghy költészetében. (Képek Horatius nyomán és ellenére „általizzadásig”). In *memoriam Verseghy Ferenc*. Szolnok, 1994. 40-51. l.

¹⁶⁴ Margócsy István: Kazinczy és a Magyar Aglája. In *memoriam Verseghy Ferenc* 5. Szerk.: Szurmay Ernő. Szolnok, 1998. 31-37. l.

költeményekkel. Leginkább talán az, ami már a Rikótit olvasva is kiderül: Verseghy nehézkes elbeszélő, történetei szétesők.

Elfogultság-e vagy sem, mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Herder-barát Kazinczy nem említi Verseghy Herdert közvetítő tankölteményeit. A régi aranykorról és Az emberi nemzetnek életkorai már az Aglája előtt megjelent. Az emberség és Az emberi nemzetnek korai pedig itt látott napvilágot. Igaza lehet ugyan Szauder Józsefnek, hogy „Herder prózája sok esetben költőibb, mint Verseghynek Herderre modellált költészete”, de talán abban is, hogy „helyenként az esztétikai megformáltság is sikeres, s bár rendkívül tétova, de mégis lépés ez a filozófiai-gondolati költészet irányába”.¹⁶⁵

A Kazinczy-kifogásolta könyvekre osztás hiánya valóban zavaró. Ám nem csupán azért, mert zavarja a dalok élvezetét. Nehéz a kötet kompozíciójában rendező elvet találni. Ha feltesszük a kérdést, vajon milyen alapon követi egymást például a kötetben a középszerűség (91.old.) – Horatius-magyarítás; A' tejároló Menyecske (92.old.) – didaktikus, erkölcsjavító tanító költemény és a Klárikához (94.old.) – az egyik legismertebb Verseghy-dal, akkor a válasz alighanem a didaktikus zárlatokban kereshető. S ezen a ponton végképp rehabilitálnunk kell Kazinczyt, ha azt a látszatot keltettük volna, hogy bírálatát (csupán) személyes elfogultságok vezetik. Itt ugyanis markáns esztétikai nézetkülönbségek is tapinthatók. Az Agláját bíráló Kazinczy mint arra Szauder, Csetri, Fried és mások is rámutattak,¹⁶⁶ az a Kazinczy, aki a börtönből szabadulva neoklasszicista fordulatként a weimari klasszika magyarországi honosítására törekedett, s ennek jegyében készült elő stilisztikai szempontú nyelvújítására. Verseghy egész irodalomszemlélete viszont inkább egy korábbi szinten rekedt, ahogy Margócsy bizonyította, még konzerválódott is. Fenntartja egy régi típusú tudományosság illúzióját, s az esztétika szubjektívizálódása irányába képtelen elmozdulni.¹⁶⁷ Azaz amint az elméleti gondolkodásban a művészet lényegének az erkölcsi tökéletesedést tartja, a költői gyakorlat is ennek alárendelt. Az Aglájában is, illetve talán itt kiváltképp.

Végezetül, ha pennaháborúról beszélünk az Aglája körül, akkor ezt úgy is érthetjük, mint a kritikáról szóló vitát. Mert az Aglája-recenzió a híres-hírhedt XIX. század eleji bírálatok nyitányaként is olvasható. Csetri Lajos a már említett könyvében együtt is tárgyalja a Verseghy-kritikát, a Himfy-bírálatot és Kazinczy Berzsenyihez intézett jobbító szándékú tanácsait. Ha ebben a kontextusban vizsgálódunk, már valódi háborúról beszélhetünk. Ám ebben már nem Verseghy a küzdő ellenfél, hanem részben Berzsenyi és méginkább Kisfaludy. Ő Ruszek apát közvetítésével felveszi a kesztyűt. (Jellemző persze a neuralgikus Kazinczy–Verseghy viszonyra, hogy Kazinczy mániákusan Verseghyt sejtí a Füredi Vida álnév mögött.)¹⁶⁸ Ebben a vitában azonban már Kazinczy marginalizálódik, a korrekció, a folyamatos csiszolás elvén ugyanis túllép a következő generáció, s az ideál az ihletett költőiség lesz.

¹⁶⁵ Szauder József: Verseghy és Herder. In.: A romantika útján. Szépirodalmi K., Bp., 1961. 148-149. l.

¹⁶⁶ Különösen: Fried István: Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata. Irodalomtörténeti Közlemények. 1982. 3. sz. 263-274. l. és Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában. Bp. 1990.

¹⁶⁷ Margócsy István: Verseghy Ferenc esztétikája. Irodalomtörténeti Közlemények. 1981. 545-560. l.

¹⁶⁸ Lásd Kazinczy 1826. július 31-i. 1828. január 1-jei, 1828. január 4-i levelét.

S. Varga Pál: Nyelv és költészet viszonya Versegly Ferenc gondolkodásában

1. A paradigmaváltás kora: interszubsztantívum és történetiség

Azt a korszakot, amelyben Versegly Ferenc a maga nyelvfilozófiai munkásságát kifejtette, alighanem okkal tekinthetjük olyannak, amelyben az európai gondolkodás keretfeltételei alapvető változásokon mentek át.

A felvilágosodásnak abban az előfeltételezés-rendszerében, amelyet Versegly is magáévá tett, az ember meghatározásának alapja az autonóm, önmagában zárt individuum eszéként értett, lényegét tekintve állandó, változatlan és absztrakt ész egyetemessége volt. A társadalom működésének értelmezése ennek megfelelően alárendelődött annak a tételnek, hogy „az egyén az elsődleges a társadalomhoz képest, és ő szolgál a különféle társadalmi politikai rendszerek megítélésének mércéjéül”.¹⁶⁹ A felvilágosodás is számolt ugyan az interszubsztantívum és a történetiség elvével – ezek azonban akcidenziákként járultak az időtlen individuális ész szubsztanciájához. Az interszubsztantívum elve azért volt megkerülhetetlen, mert választ kellett adni arra a kérdésre, hogyan léphetnek kapcsolatba egymással az egyes individuális értelemek. Erre a kérdésre a nyelv adta meg a választ; a felvilágosodás azért lett „a nyelv kora”, mert teoretikusai „csak a szóban találhatták meg a lélek egyetlen kritériumát, az »other minds«, a »mások szelleme« fogás kérdésének kulcsát, s csakis a szó jelenthette számukra azt az eszközt, amelynek segítségével megmagyarázhatták, hogy külön-külön vett, önmagukban tökéletesen megálló, sőt a külvilágtól kínai fallal elzárt lelkek valamiképpen mégis egy interszubsztantív világban élnek”.¹⁷⁰ Eszerint a nyelv a gondolkodás univerzális grammatikáján alapul, s ha a természetes nyelvek különböznek is egymástól, egy egyetememes nyelvre vezethetők vissza.

Az univerzális nyelv és az ettől eltérő tényleges nyelvek ellentétét az a tabuláris magyarázat oldotta fel (s nemcsak a nyelv, hanem a vallás, a társadalom, a kultúra ilyenfajta ellentétét is), amely az eltéréseket az egyes népek környezetének klimatikus különbségeiből vezette le, vagyis a szomszéd népeket egy táblázat szomszédos rubrikáiként kezelte.¹⁷¹ A radikálisan megnövekedett idegenségtapasztalat azonban lerombolta e magyarázatot, hiszen kiderült, hogy hasonló klimatikus viszonyok közt élő népek nyelve, vallása, társadalmi is nagyon különbözhet egymástól. A kérdést a történetiség elve oldotta meg, amely eredetileg ugyan az ész eleve adott struktúrájának állandóságát fenyegette, teleologikus értelmezése azonban az eltérő nyelvi, kulturális, társadalmi formációkat különböző fejlődési fokozatokként tüntethette fel abban a folyamatban, amely az ész uralomra jutása, s így a tökéletes univerzalitás fele vezet. A történetiségnek e felvilágosodásra jellemző típusát J. W. Meier alkalmazta a nyelvek különbözőségének magyarázatára (*Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine*

¹⁶⁹ Anne-Christine TAYLOR, *A történelem megértési modelljei*, in: Philippe DESCOLA–Gérard LENCLOUD–Carlo SEVERI–Anne-Christine TAYLOR, *A kulturális antropológia eszméi*, ford. SALY Noémi, Bp., 1993. 196.

¹⁷⁰ KELEMEN János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., 1990, 10. p

¹⁷¹ Vö. ... [a] XVII. és XVIII. században a tudás központja a táblázat”, „a nyugati világ episztéméje táblázat jellegű teret nyitott meg”. Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., 2000, 96-97. p.

Sprachlehre, Leipzig 1781); eszerint „[a] nyelvek közötti különbségek [...] a fejlődési stádiumok közötti különbségként jelennek meg.”¹⁷²

Amint az a gondolkodás keretfeltételeinek mélyreható változásaira jellemző, a felvilágosodással szembe forduló szemlélet előfeltevései nem a semmiből keletkeznek; azok a szempontok, amelyek a felvilágosodásban kiküszöbölendő anomáliáknak bizonyultak vagy a kiküszöbölhetetlen anomáliák kezelésére szolgáló segédeszközök voltak – mint az interszubsztantivitás és a történetiség –, a felvilágosodás utáni korszakban, annak egyik jellegadó gondolkodástörténeti vonulatában, alapvető előfeltevésekké lépnek elő, s hozzájuk képest a felvilágosodásnak éppen alapvető előfeltevései válnak tarthatatlanná. Amint az a paradigmaváltásokra jellemző, Voltaire szinte mindazokat az anomáliákat felszínre hozza *Értekezésében*,¹⁷³ amelyek a felvilágosodás paradigmáját feszegették – anélkül, hogy ennek előfeltevérendszeréből kilépett volna. Az értekezésének címében leírt kifejezés azonban – *Esprit des Nations* – rövid idő alatt olyan új kontextusba került, amelyre Voltaire még csak nem is gondolhatott.

Az új paradigma abban mutatta meg leginkább elutasító álláspontját a felvilágosodással szemben, ahogyan az észhez viszonyult. Az interszubsztantivitás és a történetiség elve azért válhatott járulékos elemből szubsztanciálissá, mert az emberről való gondolkodásban az ész kardinális helyét az *élet* váltotta fel. Ahogyan azonban az interszubsztantivitás és a történetiség elvét magát a felvilágosodástól örökölte az új paradigma, az élet elvének középpontba állítása sem járt az ész jelentőségének tagadásával. A felvilágosult racionalizmus legelszántabb ellenfeleinél sincs szó „az ész trónfosztásá”-ról, „mindössze” arról, hogy az ész az életnek rendelődik alá; „a formális ész nem önmagában hordja megalapozását: gyökerei az ember élő valóságába [...] nyúlnak”.¹⁷⁴ Ebben a gondolkodásmódban az ember olyan lénynek minősül, akit a maga speciális embervoltában az élet konkrét, aktív társiasága és az ilyen eleven, állandósuló társulások történetisége hozott létre és tart fenn, s esze nem egyéb, mint a társulások közös történeti életében egyre tökéletesebbre csiszolódó képesség; ahogyan Herder fogalmazott, „az ész és szerve, a hagyomány, egyik nemzedékről a másikra öröklődött”.¹⁷⁵

2. Herder szembe fordulása és kompromisszuma a felvilágosult racionalizmussal

Herder filozófiája mutatja meg egyébként, hogy a felvilágosodás deduktív alapú, teleologikus univerzalizmusát nem volt olyan könnyű leváltani. Herder megőrzi a felvilágosodás történetiségének teleológiáját, azonban ezt nem az emberi ész saját rendszerének egyre teljesebb érvényre jutásában látja, sőt, úgy ítéli meg, hogy az emberi ész célkitűző tevékenysége által a történelemben olyan célok valósulnak meg, amelyekről az észnek fogalma sincs; e célok a Gondviselés – ész által meg sem közelíthető – céljai. Az ész mindenütt a világon célokat tűz ki maga elé, ám „[a] történelem értelme [...] nem azokban az eseményekben nyilvánul meg, amelyek az ész által megjelölt célokra irányulnak”.¹⁷⁶ Az ember földi történelmének értelme ezzel (ahogyan azt az egyetemes történelemről értekezvén a katolikus hitszónok, Jacques Bénigne Bossuet tanította egy századdal korábban)

¹⁷² KELEMEN János: *Metakritika és nyelvfilozófia*, Világosság, 1980/7., Melléklet, 17.

¹⁷³ *Essai sur les Meurs et l'Esprit des Nations*, Paris. 1753-56.

¹⁷⁴ KELEMEN János. *i. m.*, 1990, 93.

¹⁷⁵ Johann Gottfried HERDER, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* (a továbbiakban: *Eszmék*), Harmadik rész. Tizenötödik könyv, V. Bölcs jóság kormányozza az emberi sorsot; ezért nincs nemesebb erény, nincs tartósabb boldogság, mint a jóság jegyében cselekedni, in: Uő. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, ford. IMRE Katalin és ROZSNYAI Ervin, vál., az előszót írta és a szöveget az eredetivel egybevetette RATHMANN János. Bp., 1978, 448. (Ahol az idézett szöveg a magyar nyelvű válogatásban rendelkezésre áll, ezt idézem.)

¹⁷⁶ Georg G. IGGERS, *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*, ford. TELEGDY Bernát és GUNST Péter, Bp., 1988, 64.

ismét üdvtörténetivé vált; a történelem egységét ismét az adta meg, hogy Isten üdverterve mozgatja, vagyis a történelem végső valósága metafizikai valóság, s „az egyes kultúrák csak ennek a valóságnak különböző szempontú tükröződései”¹⁷⁷ A herderi paradigma újszerűsége azonban nem abban volt, hogy ismét érvényt szerzett a teleológia eredendő, a felvilágosodás által elvetett teológiai mozzanatának, hanem abban, hogy ezzel a történelem mindenki számára közös, egyetemes célját kiemelte az ember tényleges földi életéből, s így a speciálisan emberi szférát megszabadította az univerzalista homogenizáció kényszerétől, vagyis szakított azzal is, hogy a mindenkori embernek bármilyen, a saját életén, látókörén kívül eső absztrakt szempont követését írja elő – egyáltalán, tagadta, hogy létezne ilyen, az egyes kultúrák specifikumai fölött álló *emberi* szempont. Az egyetemes humanitásnak, amelyet teljességében egyedül Isten lát, csak az a szegmentuma, az az aspektusa hozzáférhető egy-egy közösség számára, amelyet maga hozott létre történeti élete során; a természet Istennek ama szelíd és leleményes szolgálója, amely az emberi közösségeket a humanitás egy-egy egyedi, másokéval összemérhetetlen aspektusának öntudatlan megalkotására sarkallja. Ezek az aspektusok az egyes kultúrák lakói számára feltétlen érvényűek és a maguk léptékei szerint az emberi élet teljességét kínálják nekik, a humanitás isteni teljessége szempontjából pedig mindegyik – a legkisebb is – nélkülözhetetlen, mert amivel a humanitás teljességéhez hozzájárulnak, azt más nem tudja létrehozni helyettük. A társadalmak, kultúrák – a nyelvek, vallások, szokások, irodalmak stb. – különbözősége így nemhogy nem zavaró anomáliaként jelenik meg, hanem az emberi létezés elemi feltételeként; a kultúrák különbségeit korlátozni vagy felszámolni akaró szándék tehát a humanitás isteni teljességének megvalósulását akadályozza. (Mint ismeretes, Herder ezért utasította el II. József nyelvi egységesítéshez kötött modernizációs törekvéseit; „Isten maga nem engedte meg magának az ilyesfajta összeolvasztásokat; ezért minden népet annak saját módja szerint tanít.”¹⁷⁸)

Amikor tehát Herder a földi lét felé fordítja figyelmét, azt találja, hogy bár az ember mint faj bárhol életképes a földkerekségen, *ténylegesen* olyan csoportokban él, amelyekhez egy-egy saját világ tartozik, s e világok ugyanolyan zártak, mint az állatoké. Különbőségüket – Montesquieu nyomán s a felvilágosodás korában megszokott módon – klimatikus különbségekkel magyarázta, de a klíma fogalmán csak részben – mégpedig kisebb részben – értett földrajzi viszonyokat; nagyobb részben a földrajzi kihívásokban gyökerező életmódbeli és viselkedési sajátosságok olyan rendszerét és láncolatát, amelynek jellege már inkább függ e sajátosságok egymáshoz való viszonyától, mint maguktól a földrajzi körülményektől, amelyekből erednek.¹⁷⁹ Ez a fő oka, hogy nála a legkisebb klimatikus-földrajzi különbségekből néhány nemzedéken belül a legélesebb kulturális különbségek fejlődhetnek ki. Amikor aztán ezek a klimatikus meghatározottságok, egy-egy népcsoport reagálásmódjának megfelelően, teljesen feloldódnak az illető kultúrában, onnantól kezdve van szó egy nép szelleméről, génuszáról, amely a külső kulturális hatásokat ugyanúgy magába olvasztja, mint a természetieket.

A nyelv keletkezéséről szóló értekezés (1772) teszi fel a kérdést, hogyan alakul ki az ember zárt világa, ha egyszer alkatánál fogva nyitott a világra, vagyis elvileg bárhol élhet a földkerekségen. Az állat azért él zárt világban, mert készen

¹⁷⁷ Uo., 27-28. Vö. Friedrich MEINECKE, *Die Entstehung des Historismus*, I–II. Bände. München und Berlin. 1936. II. Bänd. 428.

¹⁷⁸ *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Johann Gottfried HERDER. *Sämtliche Werke*, hrsg. von Bernhard SUPHAN, XVII. Band, Berlin, 1881, 59.

¹⁷⁹ *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (a továbbiakban: *Ideen*). *Siebentes Buch, III. Was ist Klima? und welche Wirkung hat es auf die Bildung des Menschen an Körper und Seele?* HERDER, *Sämtliche Werke*, XIII. Band. 268. skk. L. erről Christian GRAWE elemzését *Herders Kulturanthropologie*, Stuttgart, 1967, 118-120.

kapott ösztönei csak bizonyos ingerek felfogását teszik lehetővé számára; világa azokból az ingerforrásokból áll, amelyekre reagálni tud. Az állat ezeknek az ösztönreakcióknak a fogságában él, s ami kívül esik ösztönei reagálóképességén, az nem is létezik számára. Már az állatok körében megfigyelhető azonban az a tendencia, úgymond, hogy a legszűkebb körben élők ösztönei a legélesebbek, s minél összetettebb a szféra, amelyben élnek, ösztönös érzékelőképességük annál gyengébb. Az ember „az ösztön biztonságát illetően” „jóval elmarad az állatok mögött”, „[s]zervezetének és érzékeinek fejlettsége nem egyirányú, mindenhez van érzéke, s ezért természetesen gyengébbek és tompábbak az érzékei külön-külön ehhez vagy ahhoz a dologhoz. Lelki képességei az egész világra kiterjednek.”¹⁸⁰ Az emberi értelem alapja nem más tehát, mint a képességeknek ez a kiterjedtsége és kontingenciája; ahogy a szintén korai (1774-es) történetfilozófiában fogalmaz, a természet „[a] sokrétűsége irányuló hajlamokat oltotta a szívbe”. Itt mutatja meg Herder az embercsoportok zárt világokba való elkülönülésének metafizikai hátterét: mivel az emberi lény kevés ahhoz, hogy – mint Isten – az Egészet felfogja, a természet, e „jó anya”, „körénk helyezte ennek a sokféleségnek egy részét, kezünk ügyébe adta, majd határt szabott az emberi tekintetnek úgy, hogy rövid időn belül, miután hozzászokott, ez a kör lett a látóhatára – a tekintet nem hatolhatott tovább, alig sejthette azt, ami ezen túl van!”¹⁸¹ A nyelvfilozófiai értekezésben Herder – a Babel-történetet alapul véve – a nyelvek korai, hirtelen és teljes elkülönüléseként írja le a folyamatot – itt is a természetre hivatkozva, amely a hirtelen elkülönülő törzsek ellenségeskedéseit választotta eszközül, hogy kiélezze nyelvük különbözőségét és megerősítse egy-egy nyelv s a benne testet öltő hagyományok gyökereit.¹⁸² Az így elkülönülő szférákban a nyelv egy adott környezet ingeregyüttese szerint alakul – amikor az ember egy bizonyos környezetbe kerül, őt is a környezetre jellemző ingerek kezdik ostromolni; nincs azonban birtokában olyan ösztön, amely eligazítana őt ezekkel az ingerekkel kapcsolatban. Ám e gyengesége egyben az ereje is – arra kényszerül, hogy az útjába kerülő dolgokat *megkülönböztesse* egymástól, ennek érdekében minden ingeregyüttesből kiválaszt egy olyan *ismertetőjegyet* – egy olyan invariáns ingert –, amely révén az egész jelenséget újra meg újra felismerheti, akármilyen körülmények közt s akármilyen változatában jelenjék is meg. (Mai terminussal úgy mondanánk: az ember a szóval helyettesíti azt a *kulcsingert*, amely az állatokban egy komplex ingeregyüttesre adandó reakciót kiváltják.) Herder példája a juh, melynek bégetése eléggé invariáns eleme az illető állat jelenségegyüttesének ahhoz, hogy az ilyen állat mint „bégető” bármikor felismerhető legyen számára.¹⁸³ A „bégető” név azonban nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a juh felismerhető legyen, amikor bekerül az ember látóterébe, hanem azt is, hogy emlékezetbe idézhető, vagyis gondolható legyen. A nyelvhasználattal együtt tehát megszületik a gondolkodás is; ez a gondolkodás azonban, amelyet Herder reflexiónak, megfontolásnak (*Besonnenheit*) nevez, nem az ember környező világától független absztrakt megismerés, hanem a maga világához kötött *felismerés*.

A névadás aktusával a juh az ember világának részévé vált. S így alkotja az ember a nyelv által a maga világát: minden, ami kikényszeríti, hogy az ember reagáljon rá, megkapja a maga nevét, s ezzel részt vesz e világ létrehozásában. S így lesz minden ilyen világ egyrészt egyformán nyelv által alkotott világ, másrészt annyiféle, ahányfélek azok az ingeruniverzumok, amelyekben az emberek élnek. De a nyelveket még csak nem is az ingerek különféle (földrajzilag meghatározott)

¹⁸⁰ Johann Gottfried HERDER, *Értekezés a nyelv eredetéről* (a továbbiakban: *Értekezés*), in: Uő. *Értekezések, levelek*, ford. RAJNAI László, vál., az utószót írta és a jegyzeteket összeállította RATHMANN János, Bp., 1983, 193-195.

¹⁸¹ Johann Gottfried HERDER, *Az emberi művelődés újabb történetfilozófiája*, in: Uő. *Értekezések, levelek*, 54-55.

¹⁸² *Értekezés*, 322-327., 337-338.

¹⁸³ Uo., 203-212.

körei különítik el csupán, hanem az is, ahogyan az egyes területeken élők, alkatuk és hajlamaik szerint más és más jegyet tartanak jellemzőnek egy-egy jelenségre, vagyis más és más alapon nevezik el őket. E nyelvi univerzumok különbözőség-
korlátozottsága és az isteni szemlélet teljessége közötti viszonyra Herder már az 1767-es *Töredékek*ben rámutatott (e művének egyik fejezetében röviden már kifejtette a nyelv keletkezésével kapcsolatos tételét): „Minden nemzet úgy beszél tehát, amint gondolkodik, s úgy gondolkodik, amint beszél. Amilyen különböző volt a nézőpont, amelyben a dolgot vette, úgy jelölte is ezt. És mivel ez soha nem a Teremtő pillantása volt, [...] hanem egy külső, egyoldalú nézőpont, így ez mindjárt belekerült a nyelvbe is”; az utódok szeme már természetesnek találta ezt az egyoldalú nézőpontot.¹⁸⁴

A nyelv eredetét Herder tehát nem a kommunikációból, hanem a reflexió, a gondolkodás – a megkülönböztetés – kényszeréből vezette le, s így a gondolkodás és a nyelvhasználat elvileg nem feltételezi az ember eredendő szocialitását. Csakhogy az egyes ember egyszeri névadása csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelv kialakulásának, hiszen ha a „vadember”-t ugyanolyan magányos lénynek fognánk fel, mint Rousseau, akkor a nevek, bármilyen jól szolgálják is a dolgok megkülönböztetését és felismerését, kitalálójukkal együtt szállnának sírba, s a nyelvhasználat minden egyes emberrel kezdődne előlről.

Herder antropológiájának erős oldala, hogy itt ugyanazt a paradox elvet érvényesíti, mint amikor a dolgok megnevezésének kényszerűségéről szólt – hogy tudniillik az embernek gyengesége adja erejét. (Ezt az elvet persze a teológus „súgja” az antropológusnak, aki tudja, hogy Isten üdvtervében nem az emberi célszerűség logikája érvényesül, s gyakran olyan eszközök szolgálják terve valószínűsítését, amelyek emberi megítélés szerint a legalkalmatlanabbak erre.) Ez a gyengeség pedig az *emberi újszülötté*, aki szülei hosszú gondozására szorul, hogy egyáltalán életben maradjon. Az emberi nyelv – sőt az egész emberi kultúra – záloga e gyámoltalanság. A szülő ugyanis, aki nevet adott a juhnak, mindannyiszor e nevet fogja kimondani, ha a juh megjelenik a család körében, s a gyermek számára az állat azonos lesz a nevével. A gyermek világa már eleve nyelvi világ – szülei nyelvének világa, „[a]nyanyelvünk volt egyszersmind az első világ, amit megláttunk”.¹⁸⁵ E világ kitörölhetetlenül belevésődik minden gyermek lelkébe; bármit tapasztal későbbi élete során, mindent ehhez viszonyít. De amennyire a későbbi nemzedékek híven őrzik atyáik nyelvét – az első nevek megalkotóinak szellemével együtt –, annyira tovább is fejlesztik. Új nevet többé nem találnak ki, de amit tapasztalnak, azzal nyelvüket – világukat – árnyalják és gazdagítják a meglévő alapján. Herder az előítéletet is rehabilitálva állapítja meg, hogy csak a nyelv által egykor megalkotott, a hagyományban továbbadódó és kiterelvényesülő tudás létezik. Az egyén vagy elfogadja ezt és boldogul, vagy egymaga versenyre kelhet a hagyománnyal, kezdhet mindent előlről – kétes sikerrel.¹⁸⁶

A humanitás egyetemes eszméje azonban már e korai írás végén arra készítette Herdert, hogy kockára tegye a nyelveredet eddig kifejtett koncepciójának ama fontos elemét, amely a nyelvek eredendő különbözőségét az emberi élőhelyek különbözőségével magyarázta. Ahhoz ugyanis, hogy a nyelv összeköthesse „az első emberi lélekben felbukkanó legelső gondolat”-ot „az utolsó emberi lélekben

¹⁸⁴ *Über die neuere deutsche Literatur, Erste Sammlung von Fmgmenten, I. Einleitung, Die Sprache wird überhaupt betrachtet, 3. Wiefern sie den Wissenschaften Form gebe: Schranken der menschlichen Erkenntnis überhaupt, Gestalt der Literatur eines Volks und jedem denkenden Kopf eigne Gesichtsbildung. Sämtliche Werke, II. Band. 18.*

¹⁸⁵ *Értekezés, 309.*

¹⁸⁶ HERDER, *Sämtliche Werke*, V. Band 153. (Ez a részlet, amelyet ebben a formában Herder nem vett bele a végleges szövegbe, a magyar fordításban sem szerepel. A Kritikai kiadás függelékben hozza a későbbi Herder-kiadások viszont eredeti helyén közlik.)

megszülető végső gondolattal”, hogy a nyelv végül „az emberi gondolatok kincseskamrája” lehessen, „ahova mindenki vitt valamit a maga módján”, amely így „valamennyi emberi lélek működésének összessége”,¹⁸⁷ ugyanúgy el kellett tekinteni azoktól a relativizáló következményektől, amelyek a nyelv próteuszi létéből következtek, mint a kultúrák közötti közlekedés hermeneutikai problémájától. Ismeretes, hogy későbbi nagy művében (*Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*, 1784-91) a humanitás elve már elsősorban evilági célképzetként vezérli az emberi nem történelmét.¹⁸⁸ Herder ezzel teret engedett a felvilágosodás univerzalista racionalizmusának; az emberi kultúrák próteuszi sokfélesége a humanitás olyan fogalmának rendelődik alá, amelynek kulcsa a felvilágosodás által kitüntetett univerzális ész (még ha ezúttal is olvashatunk olyat, hogy „[m]inden nemzet saját látásmódjának megfelelően munkálja ki általános fogalmait ez a látásmód pedig többnyire a kifejezési formákban, röviden a hagyományokban gyökerezik”¹⁸⁹); a történelem célja az ember földi pályafutása során valósul meg, az *emberi ész* általános uralomra jutása jegyében – még ha meg is marad a földi humanitás fejlődésének metafizikai perspektívája (a humanitást megvalósító földi lét a túlvilági lét „gyakorlótere”: az egyetlen, amit az ember földi életéből a túlvilágiba átvisz, ez az „istenarcú humanitás”¹⁹⁰). Az emberiség földi pályafutását az életkorok jól ismert sémájával visszatereli a felvilágosodás evilági, eurocentrikus teleológiájának medrébe – a „vadember” (néger stb.) ismét a saját kultúra előzményeként jelenik meg, s ha valamelyik kultúra nem fejlődik az észelvű humanitásnak megfelelően, ennek nem az az oka, hogy más törvények mozgatják, hanem az, hogy „megrekedt a gyermekkorban”: az emberiség fejlődését néhány vezérnemzet biztosítja, a többiek „jórészt az ősi szokások álmába merültek”.¹⁹¹ Az *Eszmék* nyelvről szóló fejtegetéseiben a nyelvnek az emberi nem fejlődésében betöltött szerepén van a hangsúly: a szavaknak az a sajátossága, hogy nem a dolgokat magukat jelölik, hanem olyan ismertetőjegyek alapján jöttek létre, amelyek a megkülönböztetésükre s így felismerésükre szolgálnak, már az objektív megismerés akadályát képezik. A nyelvek összehasonlító elemzésétől itt Herder már azt várja, hogy „az emberi fogalmak leggazdagabb architektonikája, az érzéses értelem legjobb logikája és metafizikája születne meg” nyomában.¹⁹²

Utolsó korszakában Herder – főként a francia események hatására – visszatért korai írásainak radikális relativizmusához (az átmenetet a *Humanitás-levelek* képezik, ahol a kétféle álláspont ütköztetését a dialogikus forma biztosítja), ez azonban már nem tartozik történetünkhöz; Verseggy Ferenc ugyanis a nyelvfilozófiai tanulmányt és az *Eszméket* ismerte bensőségesen – csakhogy előbb, az 1790-es években találkozott az utóbbival, s feltehetőleg mintegy két évtizeddel később az előbbivel (és vele együtt a héber költészetéről és az ízlés hanyatlásáról szóló, szintén korai írásokkal), s ennek messzemenő következményei voltak az őt érő, egyébként alapvető jelentőségű Herder-hatás tekintetében.

3. Herder hatása Verseggyre – két menetben

Az *Eszméket* olvasó Verseggy meg lehetett győződve arról, hogy Herder filozófiája lényegi aspektussal egészíti ki, de nem kezdi ki a felvilágosodás paradigmáját. Az *Eszmék* és Verseggy korai írásainak kapcsolatát elemezve Szauder

¹⁸⁷ *Értekezés*, 329., 331.

¹⁸⁸ L. MEINECKE, *i. m.*, 1936. II. Band. 450. skk.. GRAWE, *i. m.*, 1967, 17.

¹⁸⁹ *Eszmék*, Harmadik rész, Tizenharmadik könyv, V. A görögök tudománya, 312.

¹⁹⁰ *Ideen*, Fünftes Buch, *Unsre Humanität ist nur Vorübung, die Knospe zu einer zukünftigen Blume. Sämtliche Werke*, XIII. Band, 189.

¹⁹¹ *Eszmék*, Harmadik rész, Tizenötödik könyv, IV. Belső természetének törvényeinél fogva az ész és a méltányosság az idők folyamán egyre több teret nyer az emberek között, és elősegíti a tartós humanitást, 441.

¹⁹² *Ideen*, Zweyter Theil, Neuntes Buch, II. Das sonderbare Mittel zur Bildung der Menschen ist Sprache, *Sämtliche Werke*, XIII., 358-359., 365.

szövegpárhuzamok alapján mutatta ki ezt az összefüggést, *Az emberség* című vers kapcsán vonva le a következtetést, hogy benne „a felvilágosult örökség már romantikus színekbe öltözik” – Verseghyt, úgymond, Herder művében „legmélyebben a tradíció által egybekapcsolt, új közösségi kötelek erejével nagyra törő emberi nemnek a sorsát javító, roppant építő munkája ragadja meg”.¹⁹³

Meglehet, a *Külső Szolnok* című vers regionalizmusa is Herder-hatáshoz köthető, kijelenthetjük azonban, hogy Verseghy korai művei Herder filozófiájának szinte kizárólag olyan elemeit vették át, amelyeket összhangba lehetett hozni a felvilágosodás univerzalizmusával. Mindenekelőtt az organicitás, az embernek mint eszes lénynek a természetből való kiemelkedése – a természet emberre irányuló teleológiája – s a nyelv által felhalmozott emberi tudás világtörténelmi léptékű folyamata volt az a tétel, amely Verseghyt lenyűgözte. Hogy az *Eszmék* háttérben is ott rejlő kulturális relativizmus nem érintette meg, azt leginkább a nyelvvel, hagyománnyal kapcsolatos ekkori megnyilvánulásai mutatják. Idézzük a már említett *Az emberség* című tankölteményének vonatkozó részeit, amelyekben a nyelvről szigorúan egyes számban, mint az emberiség közös tudásának hagyományozójáról, emelkedésének fő feltételéről esik szó – abban a szellemben, ahogyan fentebb, Herder univerzalizáló, az egyes, történetileg alakult közösségek tudása közötti áthidalás hermeneutikai kérdését kiiktató tételében láttuk (19., 24 l.áb.):

Őseid a nyelvnek közlő segedelmei által
fiókra hagyván kincseiket,
mellyet ez életben gyűjtöttek vizsga eszekkel,
megirtogatták útodat,
s felviradó elmed csak az ő fonalokhoz akasztván
előre vágó gondjait,
új leleményeivel megmeg magasabbra repülhet,
mellyekre zengő magzatid
meg nemesebb rendű munkákat emelnek üdővel.
A véled élő emberek
bölcs nyomozásaikat szóval vagy könyveik által
elődbe rakván szüntelen
emberi céloddhoz közelebb törekedni segítnek [...].

Így az egész földön elterjedt emberi nemzet
egy nagy tanuló társaság,
melly születése után barmabb indulati által
több kis csatákra osztatott,
majd azután nyelvével eszét bimbókra segítvén.
gyermekkorából földerült,
s hogy baromudvaiból nemesebb céljához elérjen,
serényen öszvedolgozik.
Emberi nyelve tehát legfőbb szerszáma nemének,
mellyel kinyitja észrügtyét:

[...]

Adj neki emberi észet nyelv nélkül! ammi fejében
lassú rüggyekkel zsengene,
azt soha társaival nem tudná szíve közölni
s amennyi embert élni látsz,
annyi odúba szorúlt félbölcs nevededne belőlök,

¹⁹³ SZAUDER József, *Verseghy és Herder*, in: *Uő. A romantika útján*, Bp., 1961, 156.

ki csak magának tetszene;
vagy legalább ezerannyi üdő eltelne azonba,
még arra jutna nemzetünk,
ammire nyelvének feltört segedelmei által [= amire feltört nyelvének
segedelmei által]
mióta meglelt a világ.

Csetri Lajos, aki Verseghy egész nyelvfilozófiáját elemezte, láthatólag Szaudernek arra a tételére építette elemzését, hogy „a Herderbe másnál mélyebben beleveszett Verseghy [...] nem tudta nyelvszemléletét is herderi alapokra fektetni”,¹⁹⁴ holott Szaudernek ez a tétele láthatólag csak az 1793-as *Proludium*ra vonatkozik (Szauder Verseghynek csak a fogsága előtt és alatt keletkezett írásaival foglalkozott, ezért nem is említette Herder korai nyelvfilozófiai írásának kései hatását). Csetri szerint Verseghy alig értett meg valamit Herder nyelvfilozófiájából, lényege pedig teljesen érintetlenül hagyta.¹⁹⁵ Az alábbiakban azt igyekszem megmutatni, hogy Verseghy nagyon is jól értette Herder nyelvfilozófiáját, de a felvilágosodás paradigmájának előfeltevései oly mélyen éltek benne, hogy az *Értekezés a nyelv eredetéről* koncepcióját ezekhez az előfeltevésekhez igazította. Tehette ezt már csak azért is, mert korai, intenzív – az *Eszmékre* korlátozódó – Herder-élménye megerősítette benne a felvilágosodás előfeltevés-rendszerének érvényességét, s mivel az *Eszmék* felől olvasta a nyelvfilozófiai értekezést, és ez utóbbi záró fejezetének következtetései egybe is esnek az *Eszmék* univerzalista koncepciójával, nem igazán tudatosodott benne, hogy a nyelvkeletkezési elmélet maga alapjaiban kezdi ki a felvilágosodás előfeltevés-rendszerét. Valójában persze csak az *Eszmék* olvasása során bevált gyakorlatát fejlesztette tovább; hiszen bármennyire lépett is vissza Herder e művével a felvilágosodás felé, olyan tételeit, amelyek szerint minden nemzet maga dolgozza ki általános fogalmait, vagy amelyek az ész uralomra jutásában kulmináló humanitást a túlvilági élet „előszobájának”, „gyakorlóterének” minősítik, már korábban is csak tendenciózus olvasással lehetett figyelmen kívül hagyni. Ugyanilyen tendenciózus olvasással hagyja ezúttal figyelmen kívül Verseghy a nyelvfilozófiai értekezés nyelvi-kulturális relativizmusából adódó radikális tételek konzekvenciáit, s megy el addig a nyelvi relativizmus elfogadásában, ameddig korábbi előfeltevéseinek veszélyeztetése nélkül egyáltalán elmehet. Az újabb hatás ugyanakkor az *Eszmék* korábbi olvasatát is felülírja, hiszen ezúttal hangsúlyt kap például a kései nagy műnek ama tétele, hogy az egyetemes humanitáshoz minden nemzet a maga saját nyelve, hagyománya alapján juthat el.

4. Verseghy nyelvelmélete, előszőr: a nyelvek eredendő különbözősége – Herder Értekezésének szellemében

Jól jellemzi Verseghy korábbi és a későbbi felfogásának különbségét az ismertetőjegyek alapján történő névadás herderi tételének értelmezésében bekövetkezett változás. Szauder József megállapítása szerint az 1793-as *Proludium* – az *Eszmék* gondolatmenetét követve – arra az álláspontra jutott, hogy ha a szavak, egy-egy dolog esetlegesen kiválasztott tulajdonságához kapcsolódván, esetlegesen jelölik a dolgokat, s ezért tévedéseket és bizonytalanságokat keltenek, akkor elengedhetetlen egy olyan lexikon, amelyik teljes pontossággal rögzíti a szavak

¹⁹⁴ SZAUDER, *i. m.*, 147.

¹⁹⁵ CSETRI Lajos, *Verseghy nyelvfilozófiája*, in: *In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14-15-én tartott ülészak anyagából*, Szolnok, 1973, 24., 26.

jelentését.¹⁹⁶ Ahogy Margócsy István összefoglalta, Versegghy, „elismerve, hogy a nemzeti nyelvek szavainak ideái [...] különbözhetnek, s így egy feltételezett abszolút érvényű jel- (és idea)rendszer szemszögéből nézve bizonytalanságot eredményezhetnek, racionális rendszerének megfelelően az ideák állandóságának és egységének biztosítását kívánja, s a fennálló különbségek kiküszöbölése végett egy tökéletes szótár megalkotását szorgalmazza. A szótár ugyanis megszüntetné a nyelvi különbségekből fakadó gondolkodásbeli különbségeket, s rögzítené az egyes szavak jelentését.”¹⁹⁷

A *Felelet* ehhez képest nem tulajdonít különösebb jelentőséget annak, hogy a szó a jelölt dolog melyik tulajdonsága alapján jött létre; elegendőnek tartja, hogy az ember egykor az illető tulajdonság alapján képes volt megkülönböztetni a dolgot (a juh példáját is átveszi Herdertől – „a’ juh egyszerre elbődíti magát, ‘s ez által, mivel szava az embernek lelkébe mélyen és értelmesen behat, a’ körülötte lévő tárgyaktól magát úgy megkülönbözteti, hogy bógésérül az ember még setétben és távulról is megismeri”¹⁹⁸). A viszonyban ezúttal csak az a kérdés, hogy az új neveket feltalálásuk idején alkalmasaknak érezte-e a nyelvhasználó közösség a megkülönböztetésre, mert ez volt a feltétele annak, hogy a név könnyedén bekerüljön, beleivódjon a közös nyelvhasználatba; „egyébaránt [alkotójuk] leleményeit talán a’ többiek olly könnyen el sem fogadhatták volna”. A megnevezés egykori okait ma már „nem tudhattuk, sőt okosan nem is gyaníthatjuk”,¹⁹⁹ de ez immár nem is számít Versegghynek, mert a szavak jelentését immár nem a szó és a jelölt tulajdonság helyes viszonyából, hanem a hagyományozó nyelv szokásból vezeti le. Látni fogjuk, a nyelvi racionalitást immár nem a fogalmak objektív (szótárszerűen meghatározható) pontosságában fogja érvényesíteni, hanem abban, hogy megítélése szerint a különböző nyelvek beszélőinek nyelv szokása a fejlődés során egyre inkább az ésszerűséget és a szabályszerűséget juttatja érvényre – általános elterjedtségük esetén megtűrvén olyan archaikus elemeket is, amelyek nem felelnek meg e racionális szabályszerűségnek. A nyelvek későbbi életükben így jól elboldogulnak e korai, esetleges körülmények közt létrejött szavakkal – új szavakat nem is tudnak alkotni, mert a kifejlett gondolkodás mégiscsak elvárná, hogy a szó pontosan jelölje azt, amire vonatkozik; ez azonban lehetetlen: „Az *erkölcsnek* vallyon mellyik szembetűnő és minden egyéb tárgytúl világosan megválasztó tulajdonságát fejezi ki a’ *rén* hang?”²⁰⁰

Már ez a mozzanat is jelzi, hogy Herder korai nyelvfilozófiájának hatására nagyobb hangsúlyt kap az emberiség gyermekora, vagyis az az állapot, amelyben a természet a népeket – a maguk klimatikusan meghatározott – kis körében addig neveli, míg útjára bocsáthatja a humanitás nagy közös célja felé (a korai írásokban e kor állati, emberhez méltatlan állapotként jelent meg). Maga a klímaelméleti magyarázat is itt kapja meg jellegzetesen herderi, a felvilágosodás tabuláris logikájától eltérő jellegét, amikor Versegghy azt fejtegeti, hogyan használja fel a természet eszközként a népek közti ellenségeskedéseket a klimatikus alapú nyelvi-kulturális különbözőségek kiélezésére: „Már a’ legrégibb üdőknek Történetírásiban is világosan olvassuk, hogy az emberi nemzet több felekezetekre volt osztva [...], és hogy e’ felekezetek mindegyike szorgalmatosán elválasztotta magát a’ többiektől,

¹⁹⁶ *Proludium*, 117-118. §; SZAUDER, 144-146. Az *Eszmék* Szauder által tüzetesen elemzett fejezete, amelyből Versegghy merített, a főntebb (24. láb.) említett, *Das sonderbare Mittel zur Bildung der Menschen ist Sprache* című fejezet.

¹⁹⁷ MARGÓCSY István, *A Révay-Versegghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai*, in: *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, Bp., 1990, 33.

¹⁹⁸ *A’ Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet a ’ Nemzeti Muzéum ’ nevében a ’ Magyar Nyelv iránt tett, ’s az 1818. esztendőben. Bőjt elő havának 7dik napján a ’ Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre [...] (a továbbiakban: *Felelet*)*, írta Versegghy Ferencz, Budánn, 22-23.

¹⁹⁹ Uo., 21.

²⁰⁰ Uo., 69.

kiket *barbarusoknak* vagy legalább *idegeneknek* nevezett, és szinte hazafiúságból gyűlölt." A filozófus, úgymond, „lehetetlen, hogy ama' gondolatra ne jusson, ha vallyon e' közönséges [= általános] gyűlölésnek eredetét és okait nem kellene magának a' természetnek úgy nevezett gazdálkodásában keresni?" „Én a' kezdődő emberi nemzetnek csoportokra, felekezetekre, népekre, és nemzetségekre való felosztását a' természet munkájának, a' földnek ama' tartományait, mellyekre letelepedtek, – [...] fészkeknek nézem, mellyekben ezen érzékeny és előre gondoskodó anya az emberi nemzetnek gyenge zsengeit, az erőtlen, gyermek eszű, és a képzés [= képzelet] utánn repdeső csoportokat addig dajkálgatta, míg szárnyaikra nem kelhettek.”²⁰¹ A klimatikus magyarázat árnyalását jelenti az is, ahogyan Verseghy az új szavak keletkezését és közösség általi elfogadását jellemzi, hiszen nem arról van szó, hogy a klíma feltétlen érvénnyel meghatározza, milyen neveket adjanak az egyes népek a dolgoknak, s hogy ezt a dolgok mely tulajdonságai alapján tegyék, hanem arról, hogy egy fejlődése kezdeti fokán álló közösség a maga – klimatikus körülményekből eredő, de egyre inkább önmagát szabályozó – gondolkodásmódja alapján ítéli találóknak a létrejövő szavakat. A nyelvek különbözősége ennek megfelelően a „fészkeik”-ben elkülönülve kialakuló népek „szív- és észjárás”-ának különbözőségéből adódnak. Verseghy az ilyenfajta különbségeknek igen széles körű, a kultúra minden szférájára kiterjedő jelentőséget tulajdonít; „A clírnák, a' benne termő állatok, a' lelketlen alkotmányok, az életnek módgyaival, 's az ösztönökkel együtt külömbfélék lévén, lehetetlen valóban, hogy e' clímákban az emberi észnek járásai, a' képzésnek [= képzeletnek] reptei, a' szívnek indulattjai is külömbfélék ne legyenek [...]” „[A] külömbféle clímákban külömbfélék a vélekedések is, külömbfélék a' képzésnek rajzolatjai, álmodozásai, és már ide és amoda repdeső lökődései; külömbfélék a szívnek érzései, hajlandóságai, és kívánságai; külömbfélék [...] a' relígyiók, az erkölcsök, a' szokások, törvények és országások is.”²⁰²

A nyelv fejlődéséről alkotott elképzelése azt mutatja, hogy a nyelvnek a népek „fészkei”-ben kialakult sajátosságait, „idiotizmusait” (idiomatizmusait) Herderhez hasonlóan maradandóknak tartotta, és a gondolkodás sajátosságával – vagyis nyelv és gondolkodás kölcsönös feltételezettsége alapján – magyarázta, „[h]a külömbféle [...] a' clímában az észnek és szívnek járasa, következik, hogy a' nyelvekben a' szavak öszveszerkesztése, avvagy a' szókötés is külömbféle.”²⁰³ A nyelvújítási viták tükrében külön értéke e vélekedésnek, hogy nem a szóalakok eredetiségére utalt elsősorban – a nyelvek gyermekkorában létrejött hangalakok eredetiségének mérsékelt jelentőséget tulajdonított, s még az idegen szavak átvételében sem látott a nyelvek eredetiségét fenyegető körülményt. Sokkal fontosabb ennél szerinte a szintaxis egyedisége, a szavak összekapcsolásának egy-egy nyelvre jellemző módja; ebben az illető nyelvre jellemző szemlélet mindvégig elevenen megmarad. A szavakat önmagukban lelketlen testeknek, míg a szókötést a nyelvek eleven lelkének nevezte,²⁰⁴ s megállapította, hogy „[a]z emberi nyelvek' nemzetiségeinek legszentebb rejteke, legdrágább és legkényesebb kincse a: szókötés, avvagy Syntaxis, mellynek nagy része által még a' szorosabb vegyülések utánn is leginkább külömböznek a' nyelvek. [...] A különös szókötések máskint idiotizmusoknak neveztetnek. A' nemzetiségnek e' fő székéhez, mellyből szinte mint trónusából az emberi nyelvnek *nemzeti lelke* uralkodik, méltán kapcsolatnak még a' különös és szinte titkos [...] értelmű beszédmódok, és a közmondások is.”²⁰⁵ Szemléletes latin és német példákkal bizonyítja, mennyire nem lehet az ilyen idiomatizmusokat átvinni egyik

²⁰¹ Uo., 14-15. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁰² Uo., 17-18.

²⁰³ Uo., 20.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ Uo., 38. (Kiemelés az eredetiben.)

nyelvből a másikba – a nyelv (anyanyelvi beszélők körében) általános érthetőségének posztulátumában jelölvén meg az okot, amiért az ilyen szólások nagyon nehezen lépik át a nyelvek határait.²⁰⁶

5. Versegghy nyelvelmélete, másodszer: vissza a felvilágosodás racionalista teleológiájához

Ezek után egyenesen azt várhatnánk, hogy Versegghy mégiscsak teljes mértékben magáévá tette Herder korai filozófiáját; ez azonban nincs így. Két alapvető mozzanat maradt teljesen idegen tőle. Az egyik – a nyelvfilozófia mögött húzódó történeti metafizika – azért, mert láthatólag Herdernek sem az újabb német irodalomról írt *Töredékeit* (1767), sem a *Még egy történetfilozófiát* (1774) nem ismerte, a másik – a nyelv eredendően költői jellegének tétele – azért, mert ez, bármennyire játszik is fontos szerepet Herder nyelvfilozófiai értekezésében, Versegghy legalapvetőbb felvilágosult előfeltevéseit provokálta (ezt a kérdést azonban bizonyára komolyabban fontolóra vette volna, ha ismeri Herder népköltészeti tárgyú írásait). Ami az előbbit illeti, arról az elvről van szó, hogy Herder szerint egyetemes eszmék csak az ember evilági történetiségén túl érvényesíthetők – az emberi történelem immanenciáján belül nem áll rendelkezésre kultúrák fölötti univerzális szempont; még az emberi ész sem egyetemes (ahogyan a Kant apriorizmusát elutasító *Metakritika* sugallja, „[m]inden népnek megvan a maga ügynevezett közös esze, amely nyelvben, alkotmányban, erkölcsben és intézményekben fejeződik ki”²⁰⁷). Versegghy akkor érvényesíti deklaratív módon a felvilágosodás paradigmaticus alapviszonyát – Herdernek bármikor is képviselt álláspontjával ellentétben –, amikor úgy ítéli meg, hogy az egyetemes emberi szempontja közvetlenül, a nyelvi-kulturális különbségektől érintetlen módon jelen van minden ember saját szempontjaként – a tradicionális közösségi kultúrák különösségeiből adódó szempontok mellett. A mindenre kiterjedő kulturális különbségek felsorolása után állapítja meg, hogy „[v]alamint azonban az emberi természetben uralkodó különösségek meg nem fosztyák a’ nemzeteket az embernek mivoltához tartozó tulajdonságoktól; úgy az imént előadott lelki különbségek sem vethetik ki az észet, a’ képzést, és a szívet az embernek mivoltához tartozó tehetségekből”²⁰⁸.

E tétel jegyében arra használja fel Herder életkor-metaforikáját, hogy a kultúrák különözöségét az emberiség gyermekkorára korlátozza, s a fejlődésben az egyetemes emberi ész fokozatos uralomra jutását, az emberi kultúrák különözöségének az egyetemes emberi kultúrában való feloldódását lássa. Ezt jelzi már a *Felelet* fentebb idézett – tudtommal önálló – metaforája is, amely a – Herdernél körnek (Kreis) nevezett – klimatikus szférákat fészkeknek nevezi; a természet addig dédelgeti ilyen fészkekben az embercsoportokat, amíg szárnyuk – az ész – meg nem erősödik annyira, hogy kirepüljenek. „Én [...] a’ földnek ama’ tartományait, mellyekre letelepedtek, – [...] fészkeknek nézem, mellyekben ezen érzékeny és előre gondoskodó anya az emberi nemzetnek gyenge zsengeit, az erőtlent, gyermek eszű, és a képzés [= képzelet] utánn repdeső csoportokat addig dajkálhatta, míg szárnyaikra nem kelhettek.”

A természet, a jó anya, arról is gondoskodott Versegghy szerint, hogy a fészkekből kirepülő, saját körükben fejlődésnek induló népek kényszerű kölcsönhatásba kerüljenek egymással; a népvándorlási mozgalmakkal a természetnek az volt a célja, hogy a „táméntalan sok csoportból és népből lassankint egy *Egész* vállyon, az *Emberi Nemzet* tudni illik, mellyhez a rideg [= egyedi] nemzetek, mint tagok tartozzanak, és hogy így egymással közölvén a

²⁰⁶ Uo., 57.

²⁰⁷ *Verstand und Erfahrung. Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft. Sämtliche Werke*, XXI. Band, Berlin, 1881, 303. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁰⁸ *Felelet*, 18.

népek, a' miket eredetektől fogva fészkeikben tanultak, felvilágosítsák lassankint egymásnak eszét [...], meggyarapítsák egymásnak ama' kincsét, melyet tapasztalásaikból gyűjtögettek, eggy szóval, hogy egymást a' valóságos emberségre, a' *humanitásra*, és ennek felséges céljára tehetségek szerint felségítsék".²⁰⁹ Herder paradoxonokban érvényesülő természeti teleológiájának szellemében konstatálja, hogy a természet még a „majomtulajdonságot” is felhasználta e cél érdekében (*A' tiszta Magyarságban* még elítélte a „majom hajandóság”-ot, mert ez az embert, „a' helyett hogy saját eszével élni hagyná, másoknak vak követésére ingerli”²¹⁰): „a nemzetek meg-vegyülvén, az ifjúságnak tulajdon tüzével kapkodtak amaz előttök ösmeretlen testi és lelki tárgyak után, melyeket az idegeneknél megsajdítottak”. Ezúttal már nem a racionalista filozófus, hanem „a' rosszul értett nemzetiségnek üdőtlen buzgóságú védelmezője” kárhoztatja az ilyen „majomtulajdonság”-ot, „melly az embert arra készleti, hogy mindent kövessen, a' mit meglát!” „én – mondja ezzel szemben Verseghy – e' tulajdonságban a' természet Alkotójának felséges szándokát imádom, ki még a' vak ösztönhöz hasonló hajlandósággal is siettetti az embert a' *humanitásra*, melly nélkül az embernek nevét meg sem érdemli”.²¹¹ A történelem nemes célszerűsége jut kifejezésre abban, hogy az ilyen módon megismert új jelenségek megnevezésére az „ifjú nemzetek”-nek nem volt érkezésük saját nevet találni, épp csak annyit tettek, hogy e nevek idegenségét „nemzeti ragasztkokkal és szóképzőkkel, szinte mint annyi nemzeti köntössel, betakarták”. S bármennyire becsülte is le korábban a szavak hangalakját mint lelketlen testeket, ezúttal komoly jelentőséget tulajdonít a kölcsönzött szóalakoknak; „Ne helyeztessük, kérem, a nyelvünknek nemzetiségét amaz idegen neveknek és igéknek kigyomlálásában, mellyek a' mellett, hogy a: ragasztékok, szóképzők, végzések és szókötések által megneveztetettek, nem is a *nemzeti*, hanem egyenesen az *emberi* kultúrához tartoznak.”²¹²

A nyelvi rendszer vonatkozásában a herderi nyelvfejlődési koncepciót az *analógia* elvének érvényesítése rendeli alá a felvilágosodás univerzalista racionalizmusnak. Akkor, amikor Verseghy a szokást a józan ész uralmával azonosítja, valójában visszalopja a racionalista rendszerelvűséget a nyelv fejlődésébe. A józan ész nála nem a helyesség gyakorlati megítélésének képességét jelenti a *common sense* értelmében, hanem a racionálisan szabályszerű fölismerésének képességét. Az analógia, amelyet a szokásban uralkodó józan ész fő szabályának tekint (vagyis nála nem az analógia épül a szokáson, mint Révainál vagy Pápaynál, hanem a szokás az analógián), valójában a nyelv racionális (ön)szabályozásának kizárólagos elve: a józan észen alapuló nyelvhasználat (amelyet „közönséges szokás”-nak nevez), „a' hasonló szókkal hasonló esetekben egyenlőképpen bánik”, s a nyelv minden más tényezője fölött uralkodik.²¹³ Verseghy ezt az elvet a herderi nyelvkeletkezési elmélet keretei közé helyezi („a' közönséges szükség kénytelenítette őseinket arra, hogy hasonló szókhöz hasonló esetekben hasonló formatívákat és inflexiókat függesszenek, a' mi csak lassankint mehetett végbe. E' nélkül soha ők egymást meg nem értették volna”²¹⁴), nyelvtörténeti teleologizmus azonban a teljes rendszer- és szabályszerűség, az anomáliák kiszűrése, vagyis a teljes logikai konzisztencia felé mozog.

A legnagyobb kihívás ezzel a felfogással szemben a hagyomány – immár árnyaltan megértett – herderi fogalma. A hagyomány nem a fenti értelemben vett

²⁰⁹ Uo., 48.

²¹⁰ *A' tiszta Magyarság avvagy a ' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*, írta VERSEGHY Ferenc, Pestenn, 1805, 1.

²¹¹ *Felelet*, 51-52. (Kiemelés az eredetiben)

²¹² Uo., 95.

²¹³ *A' tiszta Magyarság*, 11.

²¹⁴ Uo., 12.

józan ész sugallatát követi – egy-egy szólásmódot itt azért értünk meg, mert nemzedékek hosszú során át az egész nyelvközösség használta, *tekintet nélkül* arra, megfelel-e az illető szólásmód az analógia követelményének; „[a]m ragasztékokat, mellyeket valamely nemzet még gyermekkorában választott és ifjúságában akármely úton módon megszaportított, némellykor meg is egyengetett, a’ több századnak folyása alatt közönségesen elterjedt és szinte nemzeti természetűvé vált szokás olly hatalmas erővel fegyverkeztette fel, ‘s olly változhatatlan állapotba helyezette, hogy azokat, az értelmességnek kész veszedelme nélkül, kényünk szerint másokkal fel nem cserélhetjük, sőt férjfiás szépségre jutott nemzetiségének rongálása nélkül meg sem sérthetjük”.²¹⁵ Ezeknek az elemeknek a száma azonban csekély és véges, mert a nyelv gyermekkorában keletkeztek, amikor az illető nép még nem vagy alig ismerte az analógia szabályát. Azok a nyelvi egyediségek, amelyeket Verseghy a szokásnak ehhez a – hagyománnyal rokon, a „józan ész”-szel ellentétes értelmű – fogalmához kapcsol, úgy nyerik el legitimitásukat az analógia által vezérelt rendszerben, hogy (mint már az előbbi idézet vége is jelezte) ezek biztosítják az egyetemes ész uralomra jutása közepette a nyelv nemzeti eredetiségének megőrzését:

Álmétkodásra és a: Nyelvművelőknek figyelmes fontolására nagyon méltó dolog az, hogy még a’ kultúrának legmagosabb bérceire feljutott nemzeteknek legműveltebb nyelvében is mai napiglan feltaláltnak az *anomalumoknak*, avagy rendhagyó szavaknak neve alatt olyanok, mellyek szinte magával a nemzettel születtek, és hogy az ilyen szavakban a’ rendhagyásokat, avagy anomáliákat az *egész nemzet* böcsös hagyomány gyanánt köz akarattal szentül fenn tartya, a’ nélkül, hogy ez iránt különös törvényt szabott, vagy tanácskozott volna.”²¹⁶

Ezek a kivételek azonban csak akkor maradnak, maradhatnak fenn, ha az analógiától való eltérést az *egész nyelvközösség* őrzi: „Miért nem mer vallyon ez ellen szóllani senki? miért nem akarja a’ közönséges regulának efféle sérelmeit gyógyítani senki? Mert az irreguláris nevek és verbumok a’ közönséges szokásnak [ti. az analógiának] törvényei alól ki vannak véve.”²¹⁷ Azonban abban az esetben például, ha a (Verseghy által feltételezett) három magyar nyelvjárás közül akár csak egy is a „közönséges szokás”, a „józan ész” – ti. az analógia – elvét követi, a másik kettő nem, akkor ezt a nyelvjárást kell mérvadónak tekinteni: „Ha egy dialectus az analogiához tartya magát, a’ többiek pedig vele ellenkeznek, akkor ahhoz kell ragaszkodnunk, melly az analógiát, úgy mint az egész Nemzetnek közönséges szokását követi.”²¹⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy Verseghy a nyelvek korai fázisában kialakult szabálytalan alakokat *enklávénak* tekintette; ezt az enklávét a józan ész megtűri, mert eltörlése fenyegetné a megértést a nyelv enklávéhoz tartozó területein, vagyis azokon, amelyeket kezdettől fogva és töretlenül a hagyomány tart fennhatósága alatt, másrészt az archaikus alakoknak e rezervátumára szükség is van, mert ez őrzi a nyelv nemzeti jellegét az egyetemes racionalitás általános érvényre jutása közepette. A legnagyobb kihívást e megoldással szemben a Verseghy által is méltatott nyelvspecifikus idiomatizmusok, vagyis a szintaxis egyedisége jelentette, ezek ugyanis ab ovo nem a nyelv egy zárt, határolt területét képviselik. Bármennyire érvelt azonban

²¹⁵ *Felelet*, 73.

²¹⁶ *Felelet*, 46. (Kiemelések az eredetiben.) Vö. „Bizonyára e fejlődési korszaknak köszönheti minden nyelv a rendhagyó névszókat és igéket, amelyeket végül az egész nép még a kultúra tetőfokán is megtartott és szentesített hallgatólagos egyetértéssel, VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése, I. rész. A magyar nyelv etimológiája*, szerk. és az előszót írta SZURMAY Ernő. ford. BARTHA Lászlóné, BORÓK Imre, GYÓRI Gyula, IMRE István, LUKÁCSI Hubáné, SZÁSZ Kázmér, Szolnok, 1972. [1816], (A továbbiakban: *Analiticae*, Pars I.). 10.

²¹⁷ *A’ tiszta Magyarság*, 171.

²¹⁸ Uo., 22.

Verseghy mellett, hogy az olyan idiotizmusok, mint wir setzten über die Donau („[Pestnél] tettünk át a Dunán”) Danubium trajicimus („[Pestnél] vetettük át a Dunát”) nem vihetők át egyik nyelvből a másikba,²¹⁹ e példasor egyúttal azt is jelenti, hogy mindegyik nyelvben megtalálható egy másik nyelv idiomatizmusának a megfelelője. Föl sem vetette tehát, amit már Kármán hangsúlyozott, hogy a nyelvi egyediségekben rejlő gondolkodási árnyalatokat lehetetlen átültetni, holott épp ezek teszik egy irodalmi szöveg lényegét; a szabad fordítás elve Verseghynél azon a tételen alapul, hogy fordításkor meg lehet – és ezért meg is kell – találni egy idegen idióma magyar megfelelőjét, vagyis a gondolat a nyelvek szintaktikai különösségei ellenére zavartalanul átvihető egyik nyelvből a másikba. Azt a rendkívül szubverzív erőt, amely a nyelvek szintaxisának – s így maguknak a nyelvi rendszereknek – az összemérhetetlenségéből ered (s amelyet Wilhelm von Humboldt szabadított fel nem sokkal később a nyelvek felépítésének különbözőségeiről írt híres művében²²⁰), Verseghy nem akarja észrevenni.

Ám korai írásaihoz képest ezzel együtt is nagy lépést tett a nyelvek összemérhetetlenségének tétele felé, hiszen bármennyire vélte is úgy, hogy a nyelveket egyre közelebb hozzák egymáshoz a kölcsönösen átvett, általánosan elterjedő kultúrások, bármennyire tekintette is problémátlanok a különféle nyelvek specifikus idiomatizmusainak kölcsönös megfeleltetését, a nyelvek különbözőségeit immár nem egy univerzális szótár vagy grammatika alapján, a különbözőségek okozta „anomáliák” megszüntetésének szándékával ítélte meg, hanem úgy, hogy a rendelkezésre álló, történetileg fejlődött *különböző* nyelveken *belül* állapította meg az univerzális racionalitás fokozódó uralomra jutását. Az egyetlen – univerzális – nyelv felvilágosodáskori eszméjéhez és eszményéhez többé nem volt tehát visszaút:

...Külömbözni láttyuk egymástól mai napiglan mind e' nemzeteket, mind nyelveiket. Még a tökéletes egyesülések után is. mindenik nép kiösmerte sokáig, és talán még most is kiösmérheti a' többiek közül saját nyelvének szavait, saját fészkekből hozott szokásait, erkölceit, vélekedéseit. A' pusztá vegyülés tehát, és így az idegen tárgyakkal 's idegen neveknek, mellyek e' tárgyakot jelentik, sőt még az idegen igéknek is. viszontagvaló elfogadása, mikor a' szükség vagy a' gazdálkodás megkívánnya, [...] meg nem vesztegetheti, ki nem irthattya a' férfikorra jutott nemzeteknek és nyelveiknek nemzetiségét [...]."²²¹

6. A költészet: a nemzeti elkülönülésen túljutó egyetemes emberi kor terméke

Verseghy nem engedett azonban ekkora teret a nemzetek „fészkekből” magukkal hozott sajátságoságaiknak a költészetben. Mégpedig azért, mert soha nem fogadta el a herderi tézist, amely szerint az emberi nyelvek születésükkor, a fogalmiságot nélkülöző metaforikus gondolkodás idején a legköltőibbek, s az absztrakciós képesség fokozódásával veszítenek költői erejükből; a nyelvek fejlődésének herderi életkor-metaforikáját idézve azt a tételt említi visszatérően az *Értekezésből*, amely a gyermekkor nyelvének kezdetlegességét domborítja ki („Az emberi nemzet [...] olly nyelvet formált magának gyermekkorában, a' minőt a' csöcsömös gyermekek dadognak: petypegő szótára volt ez a' dajkaszóbanak.”²²²) Nyilván a nemzetek archaikus hősköltészete iránti fokozódó, általános érdeklődéstől is sarkallva elismeri a kezdeti korok énekeinek költőiségét, sőt azt sem tagadja, hogy a szív érzései és a képzelet eredetileg egy-egy nemzetséget másokétól különböző nyelven

²¹⁹ *Felelet*, 57.

²²⁰ *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi szellem fejlődésére gyakorolt hatásáról*, megj. 1836.

²²¹ *Felelet*, 67.

²²² Uo., 45.: ugyanezt a kifejezést használja a *Halotti Beszéd* nyelvének jellemzésére is, Uo., 74.

szólalt meg, számol tehát azzal, hogy a különféle nyelvekhez kezdetben különféle költészet tartozott, ám az ősi nemzetségek saját emlékeit hagyományozó költészet iránti érzékenységét legyőzi a klasszicista, grammatikai alapú normatív poétika – a népek gyermekkorában keletkezett énekek herderiánus méltatását lehetetlenné teszi, hogy a költészetet eredendően a nyelv magas fokú *elrendezettsége*hez kapcsolta: „mindennemű szépségnek, és így minden érzékenyítő erőnek is egyetlen egy kútfeje a' rend. [...] A' rend [...] áttalában nem egyéb, hanem a' részeknek, mellyekből valamely egész áll, egy vagy több regula szerint úgy meghatározott helyheztetése vagy mozgása, hogy ugyanazon részeknek külömbféléségében egyformaság támadgyon.”²²³ Ami mármost a nemzetek hősénekeit illeti, a népvándorlás után, úgymond,

„[a] múzsáknak kedves nyugalom [...] az ősök hadi vitézségét megénekelő bárdokat és más költőket szült, akik övéiknek különféle dicsőségét ünnepi dalban magasztalták. A tudományosság minden támaszát nélkülöző nyelvük ekkor bizony igen kevésbé volt kicsiszolt. Innen van, hogy akármely nemzetnek költői, ihlettől valóban eltelt dalnokai az eszmék erejét és magasságát illetően egészen művészi előadásmódot alkalmaztak ugyan, de a nyelv alaktani vagy mondattani szabatoságára semmiképpen se fordítottak annyi gondot, amennyit gyakorlott íróktól méltán elvárni szokás.”²²⁴

Míg tehát természetesnek – bár „álméltokásra méltónak” – tartotta, hogy a legkulturáltabb nemzetek nyelve is „böcsös hagyomány gyanánt” tartja fenn és használja az illető nyelv gyermekkorából eredő „anomalumokat”, a költészetben az ilyen rendtelenségeket egyszer s mindenkorra a múlt emlékei közé számúzi, eltiltván használatuktól a mai költőt:

„Az effajta rendtelenségeket az utókor [...] szabadságnak nevezte, nem olyan indokból, hogy ezzel a nyelvnek még meg nem szilárdult szabályai ellen vétettek az elődök, hanem úgy, hogy az utókor ezt nekik a dalaikban uralkodó szépség miatt szívesen elnézi vagy figyelmen kívül hagyja anélkül, hogy utánczát megengedné.”²²⁵

A költő, ezzel összhangban, annál nehezebben tudja a költészet feladatát megoldani, „mennél műveletlenebb a' nyelv azaz, mennél kevesebb rendtartás és egyformaság találtatik benne a grammaticának es syntaxisnak reguláira nézve [...]”²²⁶

Pedig Verseghy – Révaitól eltérően – a költészetet már nem az antik *litterae* keretei közt helyezte el, hanem – Sulzer és Batteux követőjeként – a nevelő funkciót esztétikai hatásmechanizmusra alapozó későklasszicista felfogás keretei közt,²²⁷ ám ez nem változtatott azon, hogy – fent kifejtett elveinek megfelelően – a költészet kifejlődését egyenesen a kulturális emelkedés legvégső szakaszára helyezte, arra a szintre, amelyen a nemzeti kultúrák belenyúlnak a legfelsőbb, egyetemes régióba, a humanitáséba. Eközben szót sem ejtett a „bárdok” ősi költészetéről, e költői hagyomány „pallérozásának” akár csak a lehetőségéről – ami pl. Kölcsey korai, *A' Poësisről* című, tíz évvel Verseghy *Felelete* előtt írt tanulmányának lesz alap gondolata. A nemzeti költészet Verseghynél tehát rendszertanilag *üres fogalom*. A „cultúrának alsó ágai”-ban (földművelés, kézművesség stb.) az idegenből vett tudás nyelvi megjelenése „nemzetesítettik”; azonban „[...] a' szép mesterségekkel, mellyeknek tárgya az *emberi szív*, 's mellyeknek theoriája az *emberi természet*re van

²²³ Uo., 112.

²²⁴ *Analyticae*, Pars I., 13.

²²⁵ Uo., 13.

²²⁶ *Felelet*, 127.

²²⁷ L. CSETRI Lajos, *i. m.*, 28, 32.; MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája*, ItK, 1981/5-6, 550. skk.

építve, és kivált a tudományokkal, mellyeknek tárgya az *emberi ész*, nem így ment már a dolog. Ezek tudni illik nem a nemzetiséghez, hanem egyenesen és egyedül csak az *emberiséghez* tartoznak”, ezért „tulajdon értelemben vett nemzetesítéseket [...] nem szenvedhetnek”.²²⁸ Az organikus nyelvfelfogás lendülete elindítja ugyan a hagyományelvű nemzeti irodalomszemlélet felé; e spontán törekvés azonban beleütközik a klasszicizmus egyetemes normatív esztétikájának falába:

„Nemzeti lépésekből, testmozgásokból és ugrásokból állhat a' táncz, nemzeti hangjárásokból az ének és musika, nemzeti történetből a' kép, nemzeti öszveszerkesztésekből az épület, mint a Gothusoké, nemzeti beszédből az ékesenszóllásnak és a' költésnek, avvagy Poézisnak akármellyik műve: de a táncznak, éneknek, musikának, képnek, épületnek, beszédnek és költeménynek szépsége, akármellyik nemzeté legyen széles e' világon, csak akkor lehet valóságos és tökéletes szépség, mikor az emberi természetnek örök törvényei szerint meghatározott szépséggel megegyez.²²⁹

Nem az a következtetés ebben a meghatározásban, hogy Verseghy hivatkozik az esztétikum egyetemes szabályaira, hanem az, hogy ezúttal sem tudatosítja: e szabályok szempontja nem a mindenkori – sajátos nyelvi-kulturális környezetében élő – befogadó szempontja. Meg kell mondanunk: Kölcsey is rendkívül nehezen tette túl magát a szépség objektív és egyetemes kritériumai iránti elvárás kudarcán (l. *Ízlés* című, 1823-as, töredékben maradt írását), és herderi szellemű korszakalkotó tanulmányában, a *Nemzeti hagyományok*ban is csak közvetve mondta ki egy Iliász és egy „selmai ének” (Osszián), vagyis a klasszikus nemzeti költészetek közti összemérhetetlenség tételét; közvetlenül majd csak Erdélyi János mondja ki ezt, évtizedekkel később – nyíltan elutasítván Goethe világirodalom-fogalmának univerzalizmusát.

Mindenesetre az is Kölcsey volt, aki a *Mohácsban* élesen szembefordult a Verseghyéhez hasonló felfogással, amely a nemzeti kultúrák sokféleségét és önelvű történetiségét a nemzetek gyermekkorára korlátozta, s levetkőzendő atavizmusnak tekintette. Akar Verseghy szájába is adhatnánk a dialógus egyik beszélőjének szavait, aki szerint a mai kor gyermekei „európai lakók”, „világpolgárok”, s a francia forradalom, Napóleon, Washington, Lafayette s száz meg száz egyéb nagy tünemény nyűgözi le őket;

„Azt mondod: nem hazaiak! Mely mondás! mikor meg az emberek saját apróságokkal bibelődtek, mikor az apai ház négy fala egy hon, s az ország határai egy világ valának: akkor ily valamit mondani lehetett. Most az angol Rómában, római Párizsban, francia Amerikában, amerikai magyar révparton; és a magyar az ég tudja hol? lakik. Most az újságszerkesztő a világ öt részének ír; az angol és francia románíró a világ öt részét sóhajtoztatja: s ugyanazért minden mindent magáénak nevezhet. Az emberek egy közönséges nagy hazában élnek: érzéseiket s gondolataikat nagy tömegekhez szoktatták; s lehet-e képzelni, hogy a parányi pontot, mit máskor hazának neveztek, szüntelen szemekben tartásák [...]?”

Vitapartnere aztán vészjósló kommentárt fűz e vélekedéshez; „Vagy talán, mindezen okoskodás csalóka bölcseségen épül? Jaj nektek, ha úgy van” – jegyzi meg, s – a korai Herder-írások logikáját következetesen érvényesítve – kifejti:

„Viselhet-e az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját háznépe keskeny körében nem tudná magát boldogabbnak érezni, mint másutt mindenütt? Ki távolból megtérte után saját gyermekét nem tudná forróbb öleléssel magához szorítani, mint akármely idegent? És mi a haza egyéb, ösvetartozó nagy háznép egészénél? Minden ily nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek.

²²⁸ *Felelet*, 89.

²²⁹ Uo., 89-90. (Kiemelések az eredetiben.)

saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól. S az előszámláltak mind múltból hatnak a jelenre, mind lélekről lélekre és szívről szívre plántált emlékezeten nyugosznak; s aszerént amint vagy húven ápoltnak, vagy hűségtelen hidegséggel elhagyatnak, vagy gazdag virágzatú nemzeti élet fejlődik belőlük, vagy nemzeti hervadás és enyészet következik.”²³⁰

Kölcseynek e bírálata azt jelzi, hogy bármennyire lépett is túl már a 19. század kezdete Verseghy számos nézetén – nyelvszemléletének instrumentalizmusán, költészetszemléletének grammatizáló klasszicizmusán –, azzal, ahogyan paradigmák egymást kizáró előfeltevései közt lavírozott, a következő korszak egyik nagyon is széles körben elterjedt vélekedését előlegezte meg; azt, amelyik a korai Herder radikális relativizmusát és annak következményeit megszelídítve, Kant felfogásától is támogatva, visszahátrált a felvilágosodás nagy humanista narratívájának biztos sáncai mögé. Talán ezért is nehéz megítélni, hol foglal helyet Herderért lelkesedő racionalista bölcselőnk a 18-19. század fordulójának magyar gondolkodástörténetében.

---

²³⁰ Mohács, in: KÖLCSEY Ferenc összes művei, szerk. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, Bp., 1960, I., 1221-1222.

Szathmári István: A funkcionális stilisztika előzményei Verseghy műveiben

1.

Több évtizede foglalkozom stilisztikával, stilisztikatörténettel, a magyar költői és prózai stílus alakulásával. A tudománytörténeten belül természetesen helyet kapott Verseghy is („Verseghy Ferenc: *Usus aestheticus linguae hungaricae*.” In: A magyar stilisztika útja. Gondolat K. Bp. 1961. 33-50; „Verseghy, a stilisztikus.” In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Akadémiai K. 1974. 901-927; Verseghy stilisztikájának egyik fontos területéről – mai szemmel.” In: In memoriam Verseghy Ferenc. 4. Szerk.: Szurmay Ernő. Szolnok, 1994. 33-39). Már 1974-es tanulmányomban jeleztem, hogy Verseghy „*Usus aestheticus...*” c. munkájában „jelentős lépést tesz a funkcionális stilisztika és stílusfelfogás, vagyis a ma felé” (i.h. 917), majd amikor 1980-ban Szurmay Ernő szorgalmazására a Jász-Nagykun-Szolnok megyei latin szakos tanárok jóvoltából magyar fordításban látott napvilágot az „*Usus aestheticus...*” első kilenc fejezete, ennek az előszavában szintén utaltam a következőre: „Érdekes, – különösen a funkcionális stilisztika számára – jól hasznosítható fejtegetéseket olvashatunk a lefordított fejezetekben a művészi stílus céljáról és forrásairól; a körmondat stiláris sajátosságairól; a festői, valamint az érzelmeltő beszédmód eszközeiről (képek, szóképek stb.); stb”.

Ezúttal azt kívánom részletesebben megvizsgálni, hogy Verseghy, nyelv- és stilisztikatörténetünknek ez a kiemelkedő alakja hogyan építette az utat a XX. század első felében megalapozódott funkcionális stilisztikához. Erre annál is inkább érdemes sort keríteni, mert „a korán jön ember” megjelölés (l. Deme Zoltán és Szurmay Ernő találó című Verseghy-válogatását, Szolnok, 1996.) nemcsak Verseghy politikai, ideológiai nézeteire, szinte minden műfajt megpróbáló költői-írói, ill. tudományos munkásságára, a nyelvtudományban vallott elveire, módszereire és interdiszciplánsnak mondható érdeklődésére vonatkozik, hanem a stilisztikai nézeteire és gyakorlatára is.

A továbbiakban röviden összefoglalom a funkcionális stilisztika kialakulását, a rendszerét és az elvi hátterét, valamint felsorolom lényegi meghatározásukkal a legfőbb kategóriáit. Ezután jellemzem Verseghy munkásságát a stilisztika szemszögéből. Majd sorra veszem, hogy Verseghy elgondolásai, megállapításai mennyiben mutatnak a funkcionális stilisztika felé. Így próbálom aztán kijelölni Verseghy helyét a stilisztikának, ennek a mostanában – nem utolsósorban a szemiotika, a szövegtan és a pragmatika, továbbá újabban a kognitív nyelvészet, valamint az irodalomtudomány felől a hermeneutika révén – kiszélesedett és igazán önálló tudományággá váló diszciplínának a történetében. A tudománytörténeti kutatások alapelvét természetesen követem: a vizsgált művet vissza kell helyezni a maga korába, más szóval nem követelhetünk tőle olyat, ami csak később valósulhatott meg. Ugyanakkor a mindenkori mának a szemével kell mérlegre tennünk, hogy valódi értékeit, előre mutató vonásait is megállapíthassuk.

2.

A funkcionális stilisztika elindítója, a genfi Ch. Bally, az egész nyelvtudománynak új irányt adó Saussure tanítványa volt. Sokban követte mesterét, de ő a parole-nak (a beszédnek) és benne a különböző érzelmeket kifejező, affektív eszközöknek a vizsgálatát állította középpontba. Az ő szemléletében és gyakorlatában fontos szerepet kapott a nyelvi eszközök stílusérték szerinti összevetése, illetve a lexikai

és grammatikai szinonimákat vizsgáló szinonimika. Össze is állította a század eleji beszélt francia nyelv kifejező eszközeinek a – stílusértékekkel ellátott – gyűjteményét (*Traité de stylistique française* I.-II. Paris, 1909.). Tanítványai a XX. század közepére még teljesebbé tették Bally elgondolását: az érzelmek mellett teret adtak az értelmi oldalnak is; utat nyitottak (mesterükkel szemben) a történeti stílus kutatásnak, és vizsgálódásaikba bevonták a szépirodalmi művek stílusát is. Közben a stílus létrejöttében az eszközök közötti választás fontosságát hangsúlyozták, és tárgyalásmódjukban a nyelvtani rendszerezést követték (a hangok, a szavak, a mondatok stb. stilisztikája). Ezzel megvetették a funkcionális stilisztika alapjait. Közben a húszas évektől a „Prágai iskola” is továbbépítette ezt a stilisztikát, mindenekelőtt a „funkcionális stílus” kategóriájának a bevezetésével és a stílusjelenségek beható vizsgálatával. A XX. század második felében pedig elsősorban ezt a stilisztikát fejlesztették tovább Európa keleti részében, de ezt erősítették bizonyos – főként Bally örökét folytató – francia, valamint német és más kutatók is (részletesebben I. Szathmári: *A funkcionális stilisztika megalapozása*. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk.: Szathmári István. Bp., 1996. 18-30).

Összefoglalva: ez a stilisztikai rendszerezés – amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki – a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, ún. extralingvális eszközöknek (variánsoknak) a mondanivaló adekvát kifejezésében, ill. az alkotás egészében betöltött funkcióját, funkcióit vizsgálja. Kutatja továbbá a közlésformákat: a stílusrétegeket és a stílusárnyalatokat. Végül megjegyzem: ez a stilisztika képes a megújulásra, abban az értelemben is, hogy az eklekticizmus veszélye nélkül fel tudja venni a mai kiszélesedett nyelv- és irodalomtudomány legfőbb eredményeit.

Eszerint stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai, valamint szövegszerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szólamot értjük. Illetőleg másfelől a stílust úgy tekintjük, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek mint variánsoknak a felhasználását, közelebbről ezek bizonyos meghatározott célú kiválogatásának és elrendezésének az eredményét. A funkcionális stilisztika alapkategóriája tehát az adekvátság, vagyis a kommunikáció teljességének megfelelő, adekvát nyelvi-stilisztikai jelenségeknek a kiválasztása, ill. a gondolatoknak, érzéseknek a minden tekintetben pontos, az adekvát kifejezése. A válogatást egyébként az teszi lehetővé, hogy a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek stílusértékük van. A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető jelenség sajátja, amelynek hatása van, és amely megkülönbözteti szinonímapárjaitól. A kommunikáció fejlődése során a szociokulturális viszonyok hatására kialakulnak bizonyos beszédmódok, szakszóval: közlésformák, amelyek keretet adnak a beszédnek, azzal, hogy immár határozott cél, meghatározott felépítés és bizonyos fokig meghatározott nyelvi-stilisztikai eszközök felhasználása jellemzi őket. Legfontosabb közlésformák a stílusrétegek (a beszélt nyelveken belül a társalgási, az előadói, a szónoki és a felolvasói stílus; az írott nyelveken belül a hivatali, a tudományos, a szakmai és a publicisztikai stílus; átmeneti jellegű a levélstílus). Viszont másként, a poétikai szabályokat is felhasználva szerveződik a szépirodalmi vagy művészi stílus, benne a költői és szépprózai kifejezésmóddal. A stílusárnyalat a stílusrétegeket és a szépirodalmi stílust is átszövő és a hangnemben (attitűdben) megnyilvánuló beszédváltozat. (A funkcionális stilisztika részletesebb jellemzését I. Szathmári István: *Stílusról, stilisztikáról* napjainkban. Nemzeti Tankönyvkiadó Bp., 1994., 1998. és *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Akadémiai K. NytudÉrt. 140. sz. 1995.)

Ami a magyar stilisztika történetét illeti, négy korszakra osztottam. Az első, a XVIII. század vége feléig terjedő idő valójában az előzményeket jelenti, a

második – lényegében a XIX. század – pedig a stílustudomány alapjainak a lerakását. Az első korszakot nálunk közelebbről az jellemzi, hogy megszületnek a nyelvünkre vonatkozó első stilisztikai megjegyzések, de természetesen nyelvtani, nyelvhelyességi és kialakulni kezdő irodalmi nyelvünkre vonatkozó megállapításokkal keverten, továbbá minden különösebb rendszerezettség nélkül.

A második korszakra az jellemző, hogy a stilisztika önállósul: most már a stílust önmagáért kezdi vizsgálni, és igyekeznek stilisztikai rendszert is alkotni, jöllehet a retorikai szemlelet még sokáig nagyon erős, továbbá gyakran többé-kevésbé valamilyen esztétikai vagy lélektani-filozófiai indíttatású rendszerbe épül be a stilisztika, pontosabban egyelőre a stílusjelenségek bizonyos, kisebb-nagyobb hányada.

Nos, Versegghy a két korszak határán fejt ki munkásságát.

3.

Következő kérdésünk ez lehet: egyéniségének milyen vonása, életútjának mely mozzanatai fordították Versegghy figyelmét – közvetlenül és még inkább közvetve – a stilisztika felé? Erre viszonylag részletesen válaszoltam „Versegghy, a stilisztikus” c. említett dolgozatomban (i.h. 905-912). Most összefoglalóan csupán a következőkre utalok:

- a.) Mindenekelőtt páratlan realitásérzék jellemezte, minden porcikájával benne élt korában: az értő és érző ember érdekelte, nem véletlenül vizsgálta tehát az élőnyelvet, a beszélt nyelvet, és nem véletlenül tette meg nyelv művelő programjában mércének a közszokást. Továbbá a teljes nyelvhasználatot vizsgálta, és átfogta szinte a teljes nyelvi életet, a kommunikációt.
- b.) Az előbbieken ellenére nyelvi vizsgálódásaiban az elmélet vezette: elsőként foglalkozott behatóan nyelvfilozófiával. Sulzer, Adelung, Condillac. Herder és mások tanai alapján saját nézetrendszert alakított ki.
- c.) Filológus volt: igyekezett végére járni a felmerült kérdéseknek, felhasználva – természetesen hivatkozással – a korabeli európai, elsősorban a német és francia tudomány, nyelvtudomány eredményeit.
- d.) Mint már utaltam rá, a sokoldalúság is jellemezte: jártas volt a nyelv- és irodalomtudományban, a filozófiában, az esztétikában, az ének- és zenetudományban, sőt a politikában is, de munkálkodott a történettudomány, a néprajz területén, sőt írt állatorvosi értekezéseket.
- e.) Végül hangsúlyoznom kell hallatlan munkabírását: a fogság sem tudta megtörni, ott is dolgozott keményen, továbbá betegen írta meg, és közvetlenül halála előtt adta ki 1822-ben – számos diszciplínát felhasználó – jellegzetes munkáját: „Dissertatio de versione hungarica Scripturae Sacrae ...” c. könyvét.

4.

Tanulmányomhoz mindenekelőtt az – „Analyticae institutionum linguae hungaricae” harmadik részét, az „Usus aestheticus linguae hungaricae”-t, valamint a „Dissertatio de versione hungarica Scripturae Sacrae...” c. munkát vizsgáltam meg (ezeket a szolnokiak által kiadott magyar fordításokból idézem). De figyelemmel voltam Versegghy egyéb műveire is, mint pl. az „Analyticae institutionum...” első két része, a „Mi a poézis?” (1793.), a „Felelet...” (1818.), a „Magyar grammatica” (1818.) stb.

Mint ismeretes, Versegghy külön stilisztikát nem írt, ez a diszciplína egyébként, mint utaltam rá, akkor még nem is önállósodott. Stilisztikai nézetei, megjegyzései hármasszerűt mutatnak: részei az általa kialakított nyelvfilozófiai, továbbá esztétikai rendszernek, valamint egész nyelv művelő programjának. Versegghy kiterjedt nyelvtudományi munkásságát „Analyticae

institutionum linguae hungaricae” c., három részből álló hatalmas művében foglalta össze. A minket elsősorban érintő harmadik rész, az „Usus aestheticus linguae hungaricae” azonban nem stilisztika, hanem esztétika, közelebbről inkább nyelvészeti, benne a magyar művészi nyelv, azaz szépirodalmi stílus sajátosságainak, továbbá nyelvünk retorikai és poétikai (benne műfaj elméleti), valamint metrikai sajátosságainak a tárgyalásával. Ilyenformán számos stílári jelenségről esik itt szó, csak nem stilisztikai rendszerezésben.

Gyakran szinte modernnek ható, részletes képet kapunk ebben a műben nyelvünk esztétikai, művészi eszközeiről, továbbá az „ékesbeszéd” egyes megjelenési formáiról (szónoklás, levélírás, versköltés stb.). Tárgyalja Verseggy a művészi stílus célját és forrásait; a körmondat stílári sajátosságait; a festői, érzelemkeltő beszédmód eszközeit (képek, szóképek stb); a szerzők alkotáslélektani jellemzőit; az egyes műfajok szerkezetét; a műnek az olvasóra gyakorolt hatását, és még sorolhatnám tovább.

Tárgyalásában általában a következő sorrendet követi: a.) a tárgyalt jelenség meghatározása, körülírása; – b.) funkciója, hatása; – c.) fajtái; – d.) hangneme; – e.) milyen műfajokban fordul elő; – f.) helytelen használata.

Közben számos – klasszikus (görög és római), továbbá német, francia – irodalmi példát hoz. Ez is igazolja, mennyire jártas volt Verseggy a külföldi irodalomban is.

5.

Most pedig lássuk, mik mutatnak Verseggy munkásságában a funkcionális stilisztikának korábban említett alapelve és egyes kategóriái felé.

A) Verseggy nyelv- és stílusfelfogása. – A nyelvet Verseggy eszköznek tekinti, amely elvezet a tudományokhoz és a művészetekhez, egyébként ezek teszik lehetővé – amint jelzi – a humanitás megvalósítását (Felelet 12-14). A nyelv felhasználási módja lesz a stílus: „Az esztétikailag megformált művekben – írja (485) – meg szokták különböztetni az anyagot annak előadása módjától; az utóbbit beszéd- vagy írásmódnak, azaz stílusnak nevezik.” Verseggy felfogásában stílus mindaz, ami a szerző egyéniségéből fakad, akár gondolatokról, akár kifejezésmódról van szó. Többször utal aztán arra, hogy a stílusnak „illő”-nek, mai műszóval adekvátnak kell lennie: „A stílus jellegének szoros összhangban kell lennie a mű tartalmával. Ha ez komoly, vidám, megható, szomorú, ünnepélyes, fennkölt vagy közönséges – jegyzi meg –, úgy a stílus jellegének is alkalmazkodnia kell hozzá, mind a gondolatokat, mind a kifejezéseket illetően.” (491). Jól látja továbbá a nyelvi-stílári jelenségek közti válogatás, választás fontosságát (14,15, 490). Szinte modernnek mondható, hogy Verseggy a stílust járulékos elemként, a beszélő vagy író egyéniségéből, leleményéből fakadó többletként szemléli: „A jó kedélyű szerző mulatságos, a komoly súlyos, az élvhajász sikamlós gondolatokat szokott közbeszólni” – jegyzi meg pl. az egyéni stílussal kapcsolatban (488-489). Szerintem helyesen, Verseggy nem lát eredetbeli, egyáltalán lényegi különbséget a mindennapi és a költői között: „... nem lehet megjelölni azokat a határokat, amelyek a közönséges nyelvet élesen elválasztják a költőtől” (478)

B) Variánsok, szinonimák. – A funkcionális stilisztika egyik alaptételét fogalmazza meg Verseggy, amikor ezt írja: „... a nyelv gördülékenysége... csak arra jellemző, aki több rokon értelmű szó, kifejezés és szólásforma közül tetszés szerint ki tudja választani a legjobbakat és a céljának legmegfelelőbbet” (496). Másutt meg (Magyar grammatika 27) a szinonimák szaporítására hívja fel a figyelmet. Egyébként sorol fel variánsokat mind a hangtani, mind a szókészleti, mind az alak- és mondattani jelenségek köréből (főleg az „Analyticae institutionum...” első és második részében), de jobbra minősítés nélkül.

Hangtani példák: *körül* és *környül* (68); a *megett* alakkal kapcsolatban megjegyzi: írják *mögött*-nek is (69-70); Verseggy helyteleníti a nyelvjárási és a régi

változatokat, pl. az *olt* mellett az *ojt* és az *ót* variánst (59); kiáll az *ö* és *ü* státusa mellett a kellemesebb hangzás végett („Analyticae institutionum ...” 391).

Szóképzési példák: *esztendő*, ritkán *év* (102); „*vétkes* vagy *bűnös* vagy *részes* ebben nem volt” (128), *felette*, *igen*, *nagyon* (132); *micsodás*, *micsodaféle*, *micsodanemű* (176).

Alak- és mondattani példák: *sótalan*, *savatlan* és *sajtalan* (89); „szű: *szútelen*, *szűvetlen*, ezek helyett most már a *szívtelen*-t és *szívetlen*-t használják” (90); „*létel*, helyesebben *lét*” (115), *hajdan*, *hajdanában*, *régente* (434); indulatszócskák: *ah* (méltatlankodásra), *ahha* (szemrehányásra), *im*, *ime*, *ihol* (mutatásra) stb. (435); „... a szenvedő igéket, amennyire lehet, kerülni kell – írja –, vagy az *-ódik*, *-ődik* képzőkkel kell helyettesíteni” (210); „... egyesek az egyszerű *írandok* jövőt alkalmazzák, ... mások a főnévi igenév és *fogok*, *fogsz* segédigés formát” (211).

C) Stílusérték. – Sem maga a szó, sem az általa jelölt fogalom nem fordul elő Verseghynél. Viszont a nyelv, a beszéd fontos céljának tartja, hogy a képzelet és az érzelmek felhasználásával a beszélő az „ész” mellett a „szív”-re is tudjon hatni. Amikor tehát az ékesbeszédet, ill. a költészet stílusát tárgyalja, a képeknek, az egyes nyelvi-stilisztikai eszközöknek a stílusértékéről is szól. A harmadik fejezet tárgya egyébként a festői nyelv, a negyediké az érzelemkeltő beszédmód, a hetedik, nyolcadik és kilencediké pedig az esztétikai hatások. A 79-95. lapon egyenesen sorra veszi – mint a XX. században Zlinszky Aladár „A kifejezés stílusa” c. dolgozatában – a szeretet, a gyűlölet, a reménység, az öröm, a félelem és a többi érzelem kifejezésének módjait.

D) A költői és prózai stílus. – Az esztétikai céltól vezéreltetve sokat, talán a legtöbbit foglalkozik Verseghy a költészettel, a költői stílussal. A 118. §-ban – a jellemző nyelvisztikai jelenségek felsorolásával (is) – tisztázza a költői és a prózai stílus közötti különbséget. Megemlítem még, hogy az ötödik fejezet a szépirodalmi mű szerzőjétől elvárható vonásokról, a hatodik a műalkotások megszerkesztésének a művészetéről, a tizennegyedik a költészet jellemzőiről, a tizenötödik a metrumról, a tizenhatodik a verssor sajátosságairól, a tizenkilencedik a verssorfajtaokról szól, többé-kevésbé mindig kitérve az illető jelenség funkcióira.

E) A stílusrétegek. – Érthetően ez a megnevezés és az általa kifejezett fogalom sem szerepel Verseghynél. De – minden bizonnyal retorikai örökségként, továbbá az előbeszéd középpontba helyezése következtében, valamint realitásérzékétől indítva – Verseghy kitér mind a beszélt és írott nyelv különbségének, mind több, alájuk tartozó közlésformának a jobbra kisebb mérvű bemutatására. A 300. §-ban pl. említést tesz a társalgási nyelvről, részletesebben megemlékezik viszont a tizenharmadik fejezetben a szónoklásról, közelebbről a szónoki beszéd fajairól, részeiről, valamint az oktató, a megindító és a gyönyörködtető beszéd eszközeiről, a huszonharmadik fejezetben pedig a színészi előadásmódról. Szól azután a hivatalos stílus természetéről. (A magyar nyelv etimológiája 34. §), továbbá a tudományos stílusról (A magyar nyelv mondattana 295. §).

F) A stílusárnyalatok. – Szintén érthetően, ez a szó, ill. az általa jelölt jelenség sem fordul elő Verseghynél. De sokszor emlegeti az alkotás hangnemtét, a kilencedik fejezet meg (399-462) „A jóságból fakadó és a lélekre ható esztétikai hatásokról” címen számos olyan magatartást, lelkiállapotot sorra vesz (mint pl. a szenvedélyes, a megindító, az ünnepélyes, a fenséges stb.) – igaz, sokkal inkább a pszichológia és az esztétika felől –, amely alapja a stílusárnyalatoknak is.

G) A stíluszintekkel kapcsolatos megjegyzések – A hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani variánsokról, szinonimákról már röviden szóltam. Pótlólag még három jelenségre utalok.

Verseghy a provincializmusokat – mint már utaltam rá – elveti, pontosabban a következőket írja róluk: „Magukat a tájkifejezéseket vagy az egyik-másik

környék gyakorlatában helyet kapott szavakat is gondosan kerülni kell az egész nemzet számára írott könyvekben” (A magyar nyelv mondattana 393.) Ugyanakkor másutt megjegyzi: „... a vidékek kifejezőmódját kárhoztatni nem szabad” (uo.133).

Hogy Verseghy a nyelvi életnek szinte a teljességet átfogta, az is bizonyítja, hogy a megszólításokat – a változatokkal együtt – részletesen tárgyalja, méghozzá minősítő megjegyzésekkel „... a *maga* használatára – írja – az *Úr, Asszony, Úrfi, Kisasszony, Leányasszony* szerepében udvariatlanság, bár a kisebb városok és mezővárosok lakosai között elfogadott dolog”. Továbbá: „... a *Kegyelmed*-et vagy *Kigyelmed*-et a köznépből való tekintélyesebb embereknek – ilyenek a mesteremberek, a falusi bírák vagy az idősebb falusiak –, *Kelmed*-et az alacsonyabb, végül a *Kend*-et és a *Ked*-et a legalsó réteghez tartozóknak mondják” (I. m. 89-90, I. még 84-95).

Stilisztikailag is viszonylag alaposabban elemzi Verseghy a körmondatot. Meghatározza, milyen ez a fajta mondat, mit fejez ki, milyen a hatása. Szól aztán arról, hogy milyen műfajokban használatos, és hogy mik a követelményei. Külön kitér a jóhangzással kapcsolatos vonásaira, majd számos irodalmi példát hoz, rámutatva, a lehetséges hibákra is. (L. 15-26). Foglalkozik aztán a szórendcsere lehetőségeivel (30-31). valamint a jelzők szerepével (58-62)

H) Szóképek, képek. – Minthogy Verseghy érdeklődésének a középpontjában az ékesbeszéd és benne a költészet áll, a szóképekről, egyáltalán a képekről több helyen megemlékezik. Már az 1793-as „Mi a’ Poézis?”-ban ezt írja: szükséges, hogy a poéta „a’ tárgyat szép képekbe, azután pedig: hogy ezen képeket szép beszédbe öltöztesse: az az: hogy a’ képeknek és a’ beszédnek a’ Poézis’ tzellya szerint édesgető, avvagy aestheticabéli erőt adgyon.” (24). Az „*Usus aestheticus...*” 27-30., 31-62. lapjain – más alakzatokkal együtt – részletezi ezen stílusesszókörök funkcióit, hatását, forrásait, műfajokbeli megjelenését, és közben kitér a hasonlatok, az allegória stb. tárgyalására. (L. még 482, 489, Felelet 131-134.)

I) Alakzatok. – Ókori retorikai örökségként – a trópusok mellett, ill. azokkal együtt – viszonylag sűrűn emlegeti Verseghy az alakzatokat. – A 29-30. lapon így írja körül őket: „Az alakzat (figura) ... az ékesszólásnak olyan, bármely nyelvben bevett formája, amely a benne rejlő sajátos hatás folytán az ékesszólás segédeszközei közé sorolható. Ilyen – folytatja – az ún. felkiáltás, ismétlés vagy kérdés.” Majd szól ezek hatásáról, fajairól, aztán részletesen pl. az ellentétről (47-51).

J) A szépirodalmi műfajok stílusa. – Az „*Usus aestheticus...*” retorikai, poétikai alapjaiból következik, hogy Verseghy fejezeteket szentel az egyes szépirodalmi műfajoknak. A tizennegyedik fejezetben pl. az irodalmi levelet, a tizenharmadikban a tanító és más kisebb, nem lírai műveket, a tizenkilencedikben a lírai műveket, a huszadikban az eposzt, a huszonkettedikben a drámafajtákat tárgyalja. Közben természetesen szót ejt az illető műfajra jellemző stílusesszókörökről is.

6.

Verseghy nyelvi és stilisztikai nézeteivel kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy – mint már említettem – igazán munkás életének utolsó évében jelentette – mondhatnánk – másik összegző művét, a „*Dissertatio de versione hungarica Scripturae Sacrae...*” c. nagy értekezést. Összegző abban az értelemben, hogy a Káldi-féle bibliafordításról írt munkájában valóban mintegy összefoglalja nyelvünk szerkezetéről, a stílusról, benne a Biblia stílusáról, valamint a helyesírásról vallott nézeteit, és – ami a jelen esetben talán még fontosabb – úgyszólván a gyakorlatban teszi mérlegre őket, miközben igaz hittel módosítja, javítja Káldi megoldásait, rendre meg is magyarázván módosításait.

Ez az értekezés – amelyet szintén a megyei latintanárok fordítottak magyarra, és amelyet a Megyei Könyvtár jelentetett meg 1987-ben – külön alapos tanulmányt érdemelne. Ezúttal azonban most már csak utalok Szörényi Lászlónak, a frappáns előszó szerzőjének három találó megállapítására. Egyrészt, hogy Verseghy „a Biblia hermeneutikai magyarázatában a legkorszerűbb elveket követi, olyanokat, amelyeket a protestáns bibliamagyarázat alakított ki.” Másrészt, hogy Verseghy „az érthetőség és a minden ponton hűséges filológiai magyarázat elvéhez tűzön-vízen át ragaszkodott.” És harmadsorban, hogy „ Herder nyomán költészetnek ismeri fel a Bibliát, és arra törekszik, hogy költői érvényű magyar nyelvre fordítsa le.” Magam még azt jegyzem meg, hogy Verseghy javításaiban mindig páratlan lelkiismeretességgel és szigorúan a műveiben lefektetett nyelvi és stilisztikai, valamint helyesírási elvek, szabályok szerint járt el.

7.

A kiemelkedő tudósok gyakran előkészítői egy-egy diszciplína megszületésének, ill. részesei már körvonalazódott vagy éppen kialakult tudományágak jelentős továbbvitelének. Nos, talán sikerült igazolnom, hogy Verseghy – mindenekelőtt „*Usus aestheticus linguae hungaricae*” c. munkájával – mintegy előkészítette a funkcionális stilisztikát, és így építője lett – természetesen más tudósokkal együtt – a magyar stilisztika útjának.

Éder Zoltán:

Az *Ungarische sprachlehre* (1817) jelentősége mai szemmel

Az *Ungarische Sprachlehre* Verseghy pályájának ahhoz a szakaszához tartozik, amelynek Császár Elemér *Verseghy a helytartótanács szolgálatában* címet adta (l. Császár Elemér: *Verseghy Ferencz élete és művei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1903, 307. old.) vagyis amikor a helytartótanács megbízásából tankönyveket szerkesztett, amelyek egytől egyig Budán a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdánál jelentek meg.

Ezeknek a tankönyveknek sorát 1816-ban az *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae* [A magyar nyelv grammatikai szabályainak foglalata] című, hangtani és alaktani tartalmú munka nyitja meg, amely az anyagot a második osztálytól kezdve a gimnázium öt osztálya számára öt kötetesre (tomulus) osztja el.

– Közbevetőleg említtem meg, a Verseghy-bibliográfia öregbítésére, hogy az *Epitome* 1821-ben újra megjelent. Ez a harmadik kiadás abban tér el az eredetitől, hogy a nyelvtannak mind az öt köteteskéje külön címlapot kapott, s a változatlan szöveget, az impressum tanúsága szerint, *Stereotypo Wattsiano*, vagyis az Egyetemi Nyomdához 1818-ban szerződött amerikai nyomdásznak, Watts Jánosnak újonnan bevezetett *stereotípia eljárásával* nyomtatták. (Watts János működésére l. Iványi Béla és Gárdonyi Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577-1927*. Szerkesztette Czákó Elemér. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 147-150; 202, ahol a „stereotipizált iskolakönyvek” között az *Epitome* nincs föltüntetve.)

Az *Epitomé*-vel együtt, de külön címlappal látott napvilágot az *Exercitationes Idiomatis Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae...* [Magyar nyelvi gyakorlatok az *Epitome* szabályai szerint összeállítva.] Ezt követi, még ugyanabban az évben, a Magyar Ortografia... Bevezetés gyanánt a Magyar Nyelvtudományba, majd 1817-ben ennek német nyelvű változata, az *Ungarische Rechtschreibung, als Einleitung in die Ungarische Sprachlehre*. E két „bevezetés” után következik előadásom tárgya; az *Ungarische Sprachlehre*, ugyancsak 1817-ben, majd pedig valamennyi tankönyvének betetőzésekként, nyelvtani munkásságának szintézise, a *Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány*, 1818-ban. Az *Ungarische Sprachlehre*, tehát ezeknek a tankönyveknek sorába tartozik, ezekkel a tankönyvekkel van szoros és kölcsönös összefüggésben.

Ezek a tankönyvek (–) egységes szemléletet tükröznek, azonos eljárással készültek, nevezetesen a nyelvtani anyagot katekizmus módjára, kérdésekben-feleletekben adják elő. Külső formájukban, beosztásukban is szembetűnően eltérnek Verseghy részletes leíró nyelvtanaitól, mégpedig egyfelől az 1805-i *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*-től, másfelől az 1816-1817-i *Analyticae*-nek *Etymologia* és *Syntaxis* című kötetektől. Az eltérést azért hangsúlyozom, mert már előljáróban előadásom tárgyára vonatkozó bibliográfiai tévedésre kell rámutatom.

Az 1817-i *Ungarische Sprachlehre*t ugyanis előbb Petrik Géza könyvészete (*Magyarország bibliographiája 1712-1860*, Harmadik kötet. Dobrowsky Ágost, Budapest, 1891. 773), majd nyomában Rékasy Ildikó *Verseghy Ferenc-bibliográfiája* (Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok, 1994. tétel, 52), s végül Rékasyra hivatkozva a *Borda Antikvárium* katalógusa (22. *Ajánlójegyzéke*, Budapest, 1997. 8270. tétel) a *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* második kiadásának tünteti fel. Ám, mint a következőkből ki fog tűnni, az *Ungarische Sprachlehre* – címének részleges hasonlósága ellenére – nem korábbi német nyelvtanának második

kiadása, hanem attól céljában, tartalmában és szerkezetében eltérő, új munka. Eljött tehát az ideje, hogy Verseglynek ezt a hatodfélszáz oldalas kitévő, két kiadást megért könyvét fellapozzuk, és kijelöljük helyet életművében.

Induljunk ki címéből: Ungarische Sprachlehre zum Gebrauche der ersten Lateinischen und Nationalschulen im Königreiche Ungarn, und anderen Kronländern [Magyar nyelvtan az első gimnázium és a nemzeti iskolák használatára a Magyar Királyságban és a többi örökös tartományokban.] Szemben tehát a magyar nyelv általános és teljes igényű leírásával, amilyen korábbi német nyelvű rendszeres nyelvtana volt, ez a tankönyv speciális céllal, egy meghatározott, részleges feladat teljesítésére készült.

Erről a sajátos feladatról és megoldásáról Versegly az előszóban (Vorinnerung) tájékoztat. Miután ugyanis – mint mondja – az Epitome kedvező fogadtatásban részesült, a helytartótanács úgy rendelkezett, hogy iskolai nyelvtanát anyanyelven (értsd: nem latin nyelven) készítse el a gimnáziumok első osztálya, valamint a nemzeti iskolák számára, sőt azoknak a felnőtteknek is, akik magántanulás útján kívánják alaposan elsajátítani a magyar nyelvet. E legfelsőbb rendelkezéseknek megfelelően – így folytatja – összeállította azoknak a szabályoknak teljes gyűjteményét, amelyek mind a magyar nyelvnek etimológiáját, vagyis alakzatát, mind pedig szintaxisát, vagyis mondatát, magukban foglalják. („Um diesen Allerhöchsten Befehl unterthänigst vollzuziehen,... liefere ich hier eine vollkommene Sammlung der Regeln, welche sowohl die ungarische Etymologie oder Wortforschung, wie auch die Syntax, oder Wortfügung enthalten“)

Császár Elemér – aki monográfiájában féloldalmi terjedelemben egyedül foglalkozott a munkával, úgy vélte, hogy az Ungarische Sprachlehre a helytartótanács „ferde okoskodásának köszöni létrejöttét”. A magyart ugyanis „csak a második gimnáziumban, a II. grammatikai osztályban kezdték az Epitome-vel tanítani, az elemi iskolák és az első gimnáziumi osztály számára nem volt könyv”, a helytartótanács „megbízta tehát Verseglyt, hogy pótolja ezt a hiányt, szerkesszen olyan könyvet, mely a magyar nyelv egész rendszerét, tehát a mondatant is elmagyarázza, és az említett két iskolán kívül magánhasználatra is alkalmas legyen.” Hogyan lehet ezt a két homlokegyenest ellenkező célt összekötni, arról a helytartótanács nem nyilatkozott – teszi hozzá Császár Elemér, s így folytatja – „Verseglynek kellett volna kitalálnia, neki kellett volna elsimítania azt a pedagógiai gondolkodásnak ellentmondó képtelenséget, hogy az oktatás alsó fokán az egész nyelvet, a felsőbbön pedig csak az alaktant ismerje meg a tanuló.” (Császár, i.m. 313).

A Versegly védelmében említett pedagógiai balfogás mellett, világosan látnunk kell azt, hogy a helytartótanács az előzőktől eltérő, új típusú tankönyv megszerkesztésére adott megbízást Verseglynek. A megbízás hátterében ugyanis a következő elgondolás munkálhatott: írjon Versegly kezdő tanulók (és felnőttek) számára olyan magyar nyelvi tankönyvet amely magában foglalja mind az etimológiát, mind a szintaxist, ilyen értelemben tehát teljes grammatikát; mégpedig a magyarnak hagyományos módon, latin közvetítő nyelv segítségével történő oktatásának iskolai gyakorlatával szakítva, élő közvetítő nyelvet alkalmazzon, német nyelven magyarázza meg a nyelvtani fogalmakat és szabályokat.

Nézzük most már meg közelebbről: hogyan felelt meg Versegly a megbízásnak.

* * *

Az előszó, valamint a részletes tartalomjegyzék után az 527 lapot kitevő munka két részre oszlik. Nagyobbik fele, 352 lapon a grammatikát tartalmazza két fejezetben, mégpedig: I. Theil: Die Wortforschung (pp. 1-159), II. Theil: Die

Wortfügung (pp. 160-352 címmel; kisebbik fele, 175 lapon, gyakorlati jellegű, a szókincs különféle rétegeinek és csoportjainak megismerésére, illetőleg elsajátítására szolgál (pp. 353-527). Ennek megfelelően először a grammatikát elemzem, utána a gyakorlati tananyagot tárgyalom.

Ami a grammatikát illeti, Verseghynek olyan redukált nyelvtani összeállítást kellett szerkesztenie, amit az alkalmazott nyelvészet az 1970-es évektől kezdve pedagógiai grammatikának nevez (l. erre pl. Stern, H. H.: Fundamental Concepts of Language Teaching, Oxford University Press, London, 1983, pp. 175-177, 181). Vagyis: a nyelv általános és részletes leírása helyett, illetőleg annak alapján, az oktatás meghatározott céljának, a tanulók felkészültségének, szükségleteinek, igényeinek stb. megfelelő speciális, súlypontosított, vagyis rövidített, iskolai nyelvtant kellett írnia. Mégpedig kezdők számára és német nyelven.

Verseghy képzettsége és munkássága alapján igen alkalmas volt e feladat elvégzésére. Hiszen egyfelől nemrég került ki tolla alól az Epitome; az Analyticae első, Etymologia című kötetének, a gimnáziumi oktatás céljaira készült, rövidített változata; másfelől pedig a német nyelvű grammatikaírásra előzményként keze ügyében volt a Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre. A további kérdés tehát, hogyan használta fel saját munkásságának eredményeit, s ennek során hozott-e újat azokhoz képest.

Császár Elemér sommás véleménye szerint: „Az alaktan nem egyéb, mint az Epitome paragraphusainak rövidített fordítása, elhagyta mindazt, ami nem tartozik szorosan a nyelv leírásához, s a latin helyett a német nyelvvel hozta kapcsolatba a magyart; a mondattan pedig kivonat a régi német nyelvkönyvből...” (i.m. 313-314).

Császár Elemér bár a szövegek összevetésével nem hitelesítette észrevételeit, Verseghy lényeges eljárásaira rátapintott. Kézenfekvő lenne, hogy én most itt az összehasonlító elemzés hiányát pótoljam, s a Császár Elemér által tömören vázolt eljárásokra példákat sorakoztassak fel. Ám a dolog sokkal összetettebb, mint gondolhatnánk. Verseghynek az alaktani részben végrehajtott változtatásai ugyanis még az első látásra egyszerűnek tűnő esetekben is többnyire olyan szövevényesek, hogy bemutatásuk a jelen előadás kereteit és lehetőségeit meghaladják. A mondattani rész pedig annyira elüt rendszeres német nyelvű nyelvtanáról – ennek vázlatossága és tömörsége, amannak részletessége és aprólékossága tekintetében –, hogy összehasonlításuknak nincs közös alapja.

Összefoglalva az eddig elmondottakat: az Ungarische Sprachlehre a kezdők szükségleteihez igazodó, új nyelvtant tartalmaz. Német nyelvűsége, valamint a magyarnak a némettel való összevetése folytán, a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetében is fontos helyet foglal el. Egyúttal jelentős állomás Verseghy tankönyvírói munkásságában: a latin nyelvű Epitome után átmenetet alkot Magyar Grammatika című művéhez. Ugyanis az Epitome holt nyelven, a latin grammatikával összehasonlítva tanítja a magyar nyelvtant gimnazista diákoknak. Az Ungarische Sprachlehre élő nyelven, németül, német nyelvtani sajtóságokkal összevetve ismerteti a főbb magyar nyelvtani szabályokat a németet beszélő vagy ismerő tanulóknak. A Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány pedig immár magyar nyelven, a magyar nyelvben kinyomozható analógiák alapján, magyarul beszélő tanulóknak és tanítóknak nyújt teljes és részletes magyar leíró nyelvtant.

* * *

Áttérve a kötet második, gyakorlati tananyagot közlő részére, egyértelműen kideríthető: mit használt fel Verseghy korábbi munkáiból, és mi újat hozott az előzőkhöz képest.

Az első négy feladat közül hármat az Exercitationes-ből ültetett át, a latin megfelelőket a német nyelvekkel helyettesítve; egyet pedig, kisebb kihagyásokkal a Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre-ből vett át szóról szóra.

Így érkezünk el a gyakorlati tananyag utolsó, leghosszabb s egyúttal a kötetet záró fejezetéhez, a Beszélggetések – Gespräche címűhöz (pp. 449-527): A különféle, többnyire a hétköznapi élet témáiról szóló, kétnyelvű beszélgetések Bél Mátyásnak Der Ungarische Sprachmeisteré-től (1729) kezdve, a hazai nyelvkönyveknek állandó, a grammatikát kiegészítő részei. Maga Versegghy is közölt ilyen párbeszédeteket mind a Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre-ben, Barátságos beszélgetések – Freundschaftliche Gespräche címmel (pp. 366-392), mind pedig az Exercitationes-ben Barátságos beszélgetések – Dialogi Familiare címmel (pp. 29-43). Mindkettőben öt-öt, szövegükben egymástól eltérő beszélgetések találhatók.

Az Ungarische Sprachlehre számára tizenöt új beszélgetést szerkesztett. Ez a kötet legeredetibb része. A párbeszédekben – mint az Előszóban utalt rá – „figyelme főként az országok, városok, városrészek, házi eszközök, majorsági állatok, a kézművesség és a mesterségek elnevezésére irányult, („findet man hier ... einige Gespräche, in welchen mein Hauptaugenmerk auf die Benennungen der Länder, und Städte, der Theile einer Stadt, der Gerätschaften in einem Hause, der Thiere in einem Meyerhoff, der Handwerke, und Künsten ... gieng”). A szokványos témák mellett tehát, mint amilyen az étkezés vagy a ruházkodás, Versegghy elemi fokon a szakszókincs néhány rétegét kívánta megismertetni a tanulókkal. Az a Versegghy, aki 1793-ban, a Proludiumban először vetette fel szakszótárak megírásának tervét (vö. Gáldi László: Versegghy, a szótáríró. Magyar Nyelvőr 1957:263).

Fordítsuk most figyelmünket az Előszóban kiemelt témák közül a városrészek leírására, vagyis a IV. Beszélggetés-re (pp. 481-489), amelyben Budát, a várnegyedet és környékét mutatja be. Mielőtt azonban megismerkednénk a leírással, villantsuk fel ennek életrajzi fogantatású hátterét.

A pálos rend feloszlatása után Versegghy egzisztenciája éveken át bizonytalan volt. Előbb azt tervezte, hogy Egerbe költözik, de mostohaapja halála után 1790-ben „Budát maradandó lakhelyének választván [...] özvegy édes Annyát önmagához Budára hozta” – mint első életrajzírója, Ságghy Sándor feljegyezte. (L.: Versegghy Ferencz’ Maradványai és Élete. Budánn, 1825, 147). Császár Elemér kiderítette, hogy a vízivárosi Medve utcában talált egy alkalmas kis lakást (Császár, i.m. 38). 1792-ben vízivárosi szomszédságába költözött régi barátnője, az egykori apáca, Herpi Krisztina. Versegghy naponta felkereste őt, s többnyire társaságában töltötte az esti órákat (Vö. Császár, i.m. 116-119). Szép szerelmes óráinak, idillikus napjainak, ha más nem, 1794-ben letartóztatása, illetve fogsága vetett véget.

Történetünk idején, élete utolsó éveiben, Versegghyt saját házában találjuk. Édesanyja halála után ugyanis Ositzki Jánossal, a nádor egykori ajtónállójával és feleségével költözött össze – amint erről ugyancsak Ságghy tudósította az utókort – „ama házacskában, mellyet saját közös pénzen vettek, ‘s melly a’ hozzá tartozó kertecskével a: várhegynek lejtős oldalánn napkeletre való kies fekvése miatt méltán kedvelt csendes menedékhelye volt a’ Világ zajjától visszavonúltt, csupán a’ Músákkal foglalatostudó Tudósunknak.” (I.m. 222.). Császár Elemér tudomás szerint a közös házvásárláshoz Versegghy az Epitome honoráriumával járult hozzá (Császár, i.m. 360.). Azt elég pontosan megállapíthatjuk, hol állt a ház; címet ugyanis maga Versegghy Horváth János veszprémi kanonoknak, 1820. március 20-án írt levelében így adta meg: „Házunknak adresse ez: Wasserstadt in der neuen Gasse beim Aug Gottes N. 699. gerade unter der Hauptkirche der Festung.” (In: Horváth Konstantin: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820-1824. Versegghy Ferenc és Horváth János

levelezése 1820-1822. Veszprém, 1937, 53) Vagyis: Víziváros, Új utca 699. szám. közvetlenül a Vár Főtemploma alatt. Hogy melyik ez az utca? Íme: „A mai Donáti és Szeder utca sarkánál kezdődő, majd a Batthyány és Fiáth János utca sarkán végződő kanyarulatos utca [...] a Várhegy lejtős terepen, amely „épületsoros utcává csak a [XVIII.] század végén alakulhatott, és mint új útvonal Neue Gasse = Új utca nevében a XIX. sz. elején szerepel.” Ebben az utcában született 1805-ben Schedel Ferenc, a későbbi Toldy Ferenc, s 1872-ben róla nevezték el az utcát. (L. Horler Miklós et al.: Budapest műemlékei I. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 686. Magyarország műemléki topográfiája IV. köt. Szerkesztő Pogány Frigyes.).

Kedvelt házat Verseghy műalkotásában is megörökítette. A Teremtésnek Képe című költeményének bevezetőjében: „Csendes, mint a' sír, és setét volt az éjszaka, egy álomkép hajnal felé végét szakasztván nyugodalmannak, térgyeimre készített nyoszolyámból, hogy az Isteni Felségnek éjjeli oltalmáért hálátok adgyak. Felöltvén köntösömet, kiültem a' nyári hűsnek kedvéért Budai házamnak érké[lyé]re, honnan nappal a' Dunát, 's az egész Pesti térséget látom.” (Verseghy Ferencz' Maradványai, i.m. 133.)

Hogy milyen volt a kert, Verseghy azt is Horváth János kanonoknak írta le, 1821. szeptember 26-án, miután hiába várta ígért látogatását: „A' kertben az új tekék és fahempelykék [fabábuk]már penészednek: az ökölnyi őszi baraszkok lehúllottak; a' veres pedig az éréstől elijedt, hasztalan várván napról napra a' kedves vendégeket.” (Horváth Konstantin, i.m. 123).

Előzőleg pedig, 1821. április 22-én, így invitálta őt budai időtöltésre: „Ragadgya ki magát a' sok munka közül egy üdőre, jöjjön hozzám. Ha megúnnya virágos kertecskénket, rándullyon ki a' város' majorjába, Pestnek múltató erdőcskéjébe, Vácra, Esztergomba, Szent Gellért' hegyére, csillagokat nézni, a' fürdőbe, melly házunktól nem messze van.” (Horváth Konstantin, i.m. 110.)

Az idézett életrajzi források nyomán kirajzolódik előttünk Verseghynek, a budai polgárnak alakja. Évtizedeken át élt ebben a városban, járta utcáit, tereit, lépcsőit, ismerte épületeit, intézményeit, nevezetességeit, élvezte hajnali és alkonyati hangulatát, gyönyörködött az eléje táruló kilátásban. Szerette ezt a várost, ahol élete utolsó éveiben, annyi viszontagság után, megnyugvást talált.

Horváth Jánoshoz írt leveléből érezhető, hogy ez a személyes kötődés készíteti arra, hogy másokkal is megismertesse a várost. Az Ungarische Sprachlehré-ben pedig a párbeszéd formája lehetővé teszi, hogy mint egy idegenvezető mutassa be, ne feledjük: Magyarország akkori fővárosát, mégpedig a magyar nyelvet tanuló ifjúságnak.

Az utóbbi évtizedekben az idegennyelv-oktatás szerves részévé vált az ún. országismeret. A magyar mint idegen nyelv oktatása történetében ezzel az olvasmánnyal Verseghy elsőként nyújtott példát ilyen ismeret közlésére. A szóbanforgó beszélgetést mint Budának és környékének magyar nyelvű, valóságghú leírását helytörténeti szempontból is értékelnünk kell. Nem meglepő tehát az sem, hogy a szövegben nyelvtörténetileg becses adatot találunk. Itt fordul ugyanis elő nyomtatásban először a német Stadtmeyerhof elnevezésnek magyar megfelelője, tükröfordítása váras' majorja alakban. (Kiss Lajos Földrajzi nevek etimológiai szótárában. Aka-démiai Kiadó, Budapest, 1988. 2. kötet, 737) az első adat, térképről, 1833-ból való.)

Hallgassuk meg, e bevezetés után, az Ungarische Sprachlehré-ből a Ferenc és húga közt folyó IV. Beszélgetést (elhagyva német nyelvű változatát).

IV. Beszélgetés Ferencz és Húga.

Húg. Ugyan, kérlek, beszélly nekem valamit arról a' Budárúl. Asszonyanyánk sokat emlegeti.

Ferencz. Szívesen.

Húg. Asszonyanyánk azt mondgya, hogy mikor az ember szép üdőben egy hegyre feljut, egy tekintettel láttya maga előtt feküdni Pestet, Budát, Ó Budát, Szent Endrét és Vácot.

Ferencz. Az a' Czinkotai hegy. De a' Budai várbul is szép a' kilátás, mert innen a' Dunát is látni.

Húg. A' Duna Pest és Buda között folyik, ugye?

Ferencz. Igen is. A' híd az egyik városból a' másikba negyven egynéhány hajónn fekszik.

Húg. Boldog Isten! nagyon széles lehet tehát a' vize.

Ferencz. Elhiszem azt. Van azonkívül repülő híd is azon esetre, ha talán a' hajóhadat a' szél vagy más mostoha eset megrontaná.

Húg. Repülő hidat még soha sem láttam. Az oskolák a' várban vannak?

Ferencz. De ott ám egy bástyánn, mellyrűl Vácot, a' Vízi Várost, és az egész Pesti térséget Pesttel együtt látni.

Húg. A' várnak hány kapuja van?

Ferencz. Négy, és a' gyalogosok' számára három földött garádics.

Húg. Mond[d] el nekem előbb a' kapukot.

Ferencz. Napnyugot felé van a' Bécsi kapu; dél felé a' Fejérvári; napkelet felé az új; éjszak felé pedig a' vízi kapu.

Hug. Hát a' földött garádicsok hol vannak?

Ferencz. Az egyik a' Bécsi és a' Fejérvári kapu között, melly a' Krisztina' várossába visz; a' másik az oskola mellett; a' harmadik pedig a' fő templom mellett. E két utolsó garádicsonn a' Vízi városba járnak.

Húg. Vallyon a' vár magában nagyé?

Ferencz. Elhiszem azt. Hisz egész egy város.

Hug. Így hát több útszái vannak?

Ferencz. Az útszákot mindgyárt elmondom. Ammint az ember a' Bécsi kapunn bemegy, a' két középső a' város' házánál, melly a' vár' közepénn fekszik, a' másik kettő pedig a' fegyverháznál végződik.

Húg. Hát inntől fogva nincs több útsza?

Ferencz. Csak egy viszi le az embert a' Királyi palota mellett az új kapunn a' Rác városba. De a' Krisztina' városa felé van a' bástyánn egy igen szép, és hosszú sétáló hely két sor agáczaák között.

Húg. Gyöppel be földve?

Ferencz. Nem, fejer kóporral van meghintve.

Húg. Ott én gyalog sétálni nem szeretnék.

Ferencz. Miért?

Húg. Hisz a' legkissebb szellónél teli van az ember' szeme kóporral; talpai pedig a' hőségben megégnek.

Ferencz. Azelőtt a' pázsit között kopár utak voltak.

Húg. Hát templom a' várban hány vagyon?

Ferencz. Három. A' Bécsi kapunál egy, mellyben a' Királyok koronáztatnak, de isteni szolgálat egyébkor mindeddig nem tartatik; a' másik a' fő templom, mellyet még Mátyás Király építtetett; a' harmadik pedig a' Királyi palotának a' temploma, mellyben szent Istvány' Király jobb keze tiszteltetik.

Húg. Piarczok is vannak talán?

Ferencz. A' koronázás' templom mellett az első piarcz látszik, mellynek közepénn veres márványból épített kút fekszik.

Húg. Ivó vízzel?

Ferencz. Ivóval, melly a' szomszéd hegyekből csövekenn emelkedik fel. A' második piarcz a' fő templom előtt van hasonló kúttal, és a' szent Háromságnak magos kőképevel.

Húg. Hát ennek a' vize?

Ferencz. Az első kútból vezetetik ide. A' harmadik a' Paráda-piacz, hol a' fő strázsaház fekszik, a' negyedik pedig a' fegyverház előtt a' szent György' piarcza.

Húg. Hát e' két utolsó piaczonn [!] nincsenek kútak?

Ferencz. A' szent György' piaczára [!] feltolatik csövekenn a' Dunából a' víz egy machinának segedelmével, mellyet szüntelen lovak hajtának. Innen ugyanazon víz csövekenn a' másik kútba vezetetik, melly a' Paráda-piaczon áll. A' Dunából egy másik machina felhajtya a' vizet a' Királyi palotába is.

Húg. Látni a' várban szép épületeket?

Ferencz. A' legszebb és legroppantabb a' Királyi palota, azután a' fegyverház, az ország' háza, a' Királyi Kamara, a' Királyi Könyvnyomtatásnak a' háza, mellynek saját betűmetszői, betűöntői, és papírosalmái vannak, azután a' Prezidiális ház, a' város' és a' theátrum. Vannak azonkívül az Uraságoknak is szebbnél szebb házaik.

Húg. A' vár tehát magas hegyenn fekszik?

Ferencz. Körülötte pedig a' völgyben a' külső városok vannak. Dél felé Kristina várasa, mellynek napnyugoti végénn a' város' majorja, hová mulatságnak okáért sok ember gyűl össze; a' várnak napkeleti táján a' Rácz város szent Gellért' hegye alatt. A' Duna és a' vár között fekszik a' vízi varas, ennek napnyugoti végénn az Országút nevezetű külső város; e' mellet[t] tovább az Új város, mellynek házait az Ó Budai házaktól csak egy utsza választja el.

Húg. Hát e' külső városokban sok templom van?

Ferencz. Valamint a' vár, úgy a' Vízi varas is két Plébániára van osztva, mellynek egyikében a' Tisztelendő Capucinus Atyák szolgálnak. Van itt azonkívül még a' fő Parochiális templomon kívül, melly szent Annáé, egy másik is, mellynél az Apáczák szent Erzsébet regulája szerint a' betegeknek szolgálnak, és szent Flórián temploma a' Katonaispita mellett.

Húg. Mondgyák, hogy Budánn Irgalmas Barátok is vannak.

Ferencz. Vannak az Országúton, hol a' Plébános hivatalt Capistránus Barátok viselik. E' vidékben van a' városi ispitához tartozó kápolna is.

Húg. Az új városban hihető csak egy templom van.

Ferencz. Csak egy, valamint Kristina' várossában, és a' Rácz városban is, hol a' második templom az ó hitű Ráczoké.

Húg. Hát a' szent Gellért' hegyén nincs épület?

Ferencz. Ott vagyon most az új csillagnéző torony, és az Asztronomusoknak lakása.

Húg. Köszönöm fáradságodat, édes Bátyám. Tizenegy az óra; mennyünk aludni. Kívánok jó éjszakát.

Ferencz. Aludgy jól te is, édes Húgom.

Előszó	3
Bevezető	4
Fried István: Verseggy Ferenc „romános rajzolatai” és történelmi témájú magyarításai.....	6
Margócsy István: „a józan és a természeti tudományok doktora”	16
Kecskeméti Gábor: Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseggy műveiben	27
Notheisz János: Pennaháború a Magyar Aglája körül	43
S. Varga Pál: Nyelv és költészet viszonya Verseggy Ferenc gondolkodásában	52
Szathmári István: A funkcionális stilisztika előzményei Verseggy műveiben.....	69
Éder Zoltán: Az Ungarische sprachlehre (1817) jelentősége mai szemmel.....	76